

Mészáros Zoltán

A DIKTATÚRÁ(NK)RÓL

Szubjektíven és retrospektíve

ELŐHANG

1.

Még „pelyhedző állú” kamasz voltam, amikor elkezdődött, ma már a szakállam is őszül, és talán az anyám sem emlékszik arra, milyen voltam „meztenarcúként”. Az idő a diktatúrában is elfolyik, de nem hoz semmit, csak viz. Éveket. Az idő múlása és az a fatális tény, hogy én ebben csak egy szakaszban vagyok jelen (úgy is mondják ezt: „csak egyszer élünk”) nyafogásra ingerelhetne. A nyafogás helyett produktívabb az, ha gondolkodva értelmezéseket sorakoztatok fel. (Gondolatsorozatokat futtatok.) Ez a nyafogás szublimálása – egy mély szenvedély.

2.

Amikor szomorú vagyok/voltam animális – érzelmi – lényem eljátszogat/ eljátszogatott azzal, hogy eltünteti a diktatúra sarkkővét és szimbólumát. Gondolati síkon hallatlanul szadista módon. Vajon mi kuksol bennem, jutott eszembe ilyenkor. Máskor jóleső megnyugvással töltött el, hogy ő is öregszik. Pedig nem kéne, hogy ez így legyen. Valójában azt kellene akarnom, hogy a diktátor is belássa: tévedett. Más módja az értelmes, de egyben jámbor (önkontroll, megértés, felelősség, szeretet) életnek nem lehet, mint az, hogy mindenkiről a legjobbat feltételezzük, és ha bizonyos, hogy feltételezésünk nem helyes, akkor abban reménykedjünk, hogy változás áll be. Hogy Saulusból Paulus lesz.

Még gyerek voltam, amikor néhány IRA-tag éhségsztrájkba kezdett, és néhányan – talán hárman – meg is haltak. IRA-szimpatizáns lettem. Jóleső érzéssel hallgattam azt is, ha az ETA robbantott (még ma is mosolyra fakaszt, amint elképzelem, milyen sürgés-forgás van a spanyol rendőrségen, amikor le kell fordítani azt a szöveget, amit valaki telefonon közölt velük baszk nyelven). Soha senki nem mesélte el nekem, hogy miért harcolnak ezek a szervezetek, sőt soha senki nem tömte a fejem azzal kapcsolatban sem, hogy mi vagyok abban az államban, amelybe beleszülettem. Így mindabból, amit tapasztaltam, leszűrtem a tanulságot, és annak alapján valahova besoroltam magam és szim-

patizáltam valakivel. Közben azon is gondolkodtam, hogy ha én, mondjuk teniszczó lennék, és megnyerném a Roland Garrost, Ivan Lendl vagy Mats Wilander helyében én bizony bretonul leíratnék valamit, és úgy szólalnék meg, hadd vakarják a fejüket a franciák. Elvetődött tehát bennem az idealista forradalmár és a manipulálható szabadságharcos magja. Ki vetette el azokat bennem? Nem a szüleim, közvetlen módon semmi esetre. Úgy látszik, mintha azok a szimpátiák maguktól nőttek volna bennem, de hát ilyen nincs, csak volt a „boldog” nyolcvanas években valami, ami mindezt nevelgette, pátyolgatta. Az idealista forradalmár és manipulálható szabadságharcos egyaránt a diktatúra alapanyaga. Helyzet kérdése – tehát a véletlen műve –, hogy nem a britekkel vagy a spanyol állam igazával azonosultam. A jámborság bárgyúságnak tűnik mindkét perspektívából. Pedig másnak nincs is értelme. És ezt tapasztalatból tudom, pontosabban a jámborság hiányának megtapasztalásából. Ez a tapasztalat tehát sok tekintetben keserű, de valamiben mégis édes, ez pedig az, hogy immár visszatekinthetek a diktatúrára. Élvezhettük, ahogy a diktátor útja is abba a kedves hollandiai városba egyre biztosabb lett, figyelemmel követhetjük, ahogy majmot csinál magából, miközben a nagy csatát elvesztve lát-szat- illetve részgyőzelmeket arat. És ez hallatlan clégedettséggel tölt el. A diktatúrának nincsenek szépségei, amire emlékezni kellene, az egyedüli lehetséges szépség benne az, hogy annak is vége van egyszer.

Akár Milošević, akár Tito, akár Sztálin, Hitler, Idi-Amin vagy bárki más életének és működésének vizsgálata nagyszerű alkalom arra, hogy hüledezzünk, vagy arra, hogy clégedettek legyünk azzal, hogy mi nem vagyunk olyanok, mint ők. Ez azonban tévút. Az ilyen emberek működésének vizsgálata valójában arra jó, hogy szembenézzünk önmagunkkal, és hogy feltegyük a kérdést: mi a biztosíték arra, hogy én másképpen cselekedtem volna a helyükben?

I. A DIKTATÚRÁRÓL

3.

A diktatúra, azt hiszem, nem más mint egyfajta kivonata a tökéletlen valóságnak. Azaz a valóság a Tökéletlen hibáinak a kivonata. Hogy miért jön a nyárra ősz, és hogy miért van az, hogy „sok az eszkimó, kevés a foka” az katasztrófa, de mégis mindez a valóság többnyire (és a többségnek) elviselhető része. Nehezen elviselhető része ugyan, mert ezzel küszködünk mindennap. Ezért lehetséges az, hogy a tökéletlen valóság kivonatai, a diktatúrák is elviselhetőek, noha elvben nem kívánják meghagyni annak a lehetőségét, hogy küszködjunk ellenük. (Nem hagynák meg a lehetőséget, de a gyakorlatban elvenni mégsem tudják.) A valóság nem azonos mindenki számára, a diktatúra sem. A diktatúrák örök trükkje, hogy nem sújtanak, nem bántanak, nem aláznak meg mindenkit egyformán. Ezért mondhatta Nagy vagy Kis vagy Józsi bácsi, hogy neki bizony jó, és ezért működhetett egy újságíró a Fekete (hogy is hívják? – nem mintha nem tudnám a keresztnévét, de az ilyen nem érdemli meg, hogy leírják) a miloševićizmusban aki azzal tromfolt, hogy ő bizony magyar, és neki minden lehetősége megvan, sőt ezért mondhatta azt a Vukovár mellett harcoló magyar nemzetiségű katona, hogy jól van, és vállvetve „testvériségben harcolnak a fasiszták ellen”. Mindezek a kijelentések azonban a diktatúra lényegéről árulkodnak, hiszen „mi a bánatért” volt téma mindez?

A történészek, jogászok és a társadalomtudósok mindig dilemmában vannak, ha finomabban akarják meghatározni, hogy mikortól alkalmaz egy állam megengedhetetlen és elítélendő módszereket akarata érvényesítésére. Pontosabban: mikor alkalmazza valaki az állam intézményét önös érdekeinek érvényesítésére. Az bizonyos, hogy amikor az államnak vagy a diktátornak nincs más célja, mint önmaga, akkor az diktatúra, a diktatúra végletes formája. A kérdés azonban marad továbbra is, hogy hova tenni a mércét. Valójában az erre vonatkozó fejtegetések inkább a fejtegetőkről adnak információt, mint a fejtegetés tárgyáról. Ott, ahol az embernek ötven társa és háromszáz birka meg kecske társaságában telnek a napjai, a diktatúra nem lehet téma (ha csak a patriarchális nagycsaládot nem tekintjük diktatúrának), de egy ilyen társadalom alig tudta kizárni a természet kellemetlenségeit – ami azonos értékű a kegyetlenséggel. Nem a boldogság hajszolása volt a cél, hanem az életben maradás. A régi korok államainak természetes állapota a diktatúra – ha csak a formákat szemléljük. A királyságok lényegében véve egy emberre épülnek, és kielégítik a diktatúra egyik legfontosabb feltételét. De van itt még valami: a későbbi társadalmak az életben maradás esélyeit növelni tudták, mert egyre jobban ki tudták zárni a természet hatását. Ez elégséges indok lehet ahhoz, hogy elviseljék az emberek az akkor még nem is definiált diktatúrát. De a kellemetlenségek kizárása nem mindenre vonatkozott/vonatkozik – talán mert nem is vonatkozhat. Ez a fő probléma, és ebből következik a fő dilemma: ki döntse el, hogy az előnyök élvezete kire vonatkozzék, és kire ne? Az előnyök sokszor – mit sokszor, majdnem mindig! – exkluzívak, csak egyesek sajátja, sőt egy diktatórikus állam még „meg is fejletheti” mások csillapítatlan hátrányait. Az állam által alkalmazható, de etikailag megengedhetetlen cselekmények minősítése igazából mérték és vélekedés dolga, de az ilyen vélekedés akár ítélet is lehet kimondója felett. A diktatúra dolgában azért nem lehet teljesen tisztán látni, mert a kényszerek sokkal mélyebben vannak jelen életünkben, mint ahogy bármilyen társadalmi struktúra megjelenítheti. A diktatúra lényege a kényszer. A társadalmi kényszerek szabály szerint a természethez kapcsolódnak, ha csak nem egy megbuggyant elméhez. Így nemcsak Sztálin, Milošević és Hitler, hanem a szűnyogok, a tél, az áradás kényszere ugyanolyan hatású, mint egy diktatúra. Sőt a társadalom megváltoztathatatlan zugai is ekvivalensek lehetnek egy diktatúra hatásával, így a piac, munkaerő-piac vagy a társadalmi tabuk, a Windows operációs rendszer diktatúrájáról is beszélhetünk. Vagyis kényszerek akkor is jelen lennének, ha egy olyan állam létezne, amely semmilyen kényszert nem alkalmaz. Mire gondolok? Lakni, enni (jóllakni), inni stb. mindig kell. És ez bizony súlyos kényszer. Egész életünk abból áll – fiziológiai szempontból –, hogy szervezetünk vegyi háztartását egyensúlyban tartjuk, amit mi elégedettségi állapotnak élünk meg. Ez egy társadalomban nem a természet bőkezűségétől függ, sőt egyre kevésbé ettől függ, tehát a társadalmi tér lehetőségei határolják be az emberi motívumok – amelyek egyben kényszert is magukban hordoznak – kielégülésének lehetőségeit. Ahhoz, hogy egy társadalom elégedett legyen, végtelen négyzetkilométernyi lakás, garmadányi gigatonna élelem, és x az n-ediken számú csinibaba vagy jól fésült úriember, millió „bit izgalom input”, és ki tudja, még mi az, ami hiányzik. Ez a hiányzó „anyag” az, ami miatt nem építhető emberi léptékkel és igényekkel minden tekintetben jó társadalom. A hiányzó „társadalmi anyag” ugyanúgy

hiányzik, és ugyanolyan kevés a remény a megtalálásra, mint az univerzum hiányzó anyagának megtalálására, hogy megmagyarázhatók. Csak a hiány evidens, de nagyon.

Egy valamire való társadalom azon alapul, hogy a kényszereket közös erőfeszítéssel minél inkább csökkentik szereplői, egy totalitárius – pontosabban a parancsuralmi – társadalom viszont ezeket a kényszereket használja arra, hogy az emberek kiszámíthatóak, irányíthatóak legyenek. Ha nem is ennek tudatában, de ezért beszél Lenin arról, hogy az értelmiségieknek legyen legalább kétszobás lakásuk. Ez a gyakorlatban azt is jelentette, hogy tudták, mit kell megvonni. Persze, ennél sokkal drasztikusabbak voltak a gyakorlatban. (Nem spóroltak az élet megvonásával sem.) Egy államtól – ha az ér valamit – az ember megkaphatja azt, hogy nem ölhetik meg bármikor büntetlenül, birtokolhat valamit, és nem hagyja éhen halni, ha valami baj éri (ezeknek hiánya a diktatúra félreismerhetetlen jellemzője). Ezek a keretek, amelyeket egy államtól elvárni lehet. Boldogságot, családot, szerelmet nem remélhetünk tőle, de mindezt megakadályozhatja egy diktatórikus állam: ha másképpen nem, időlegesen, de pont az idő az, amiből nekünk nincs elég – „az ifjúságot nem lehet elég korán siratni”. Nem értelmes dolog a diktatúrák elmúltát várni, mert nemcsak a diktatúra ideje pereg, hanem a miénk is. De a diktatúra ellen harcolni sem mindig értelmes. Ki az, aki ezen el tud igazodni? Ráadásul egy ember életében általában egy tomboló diktatúrával szembesülhet, sőt esetenként túl sem éli, nem alakulhat ki elképzelése arról, mit kéne tenni. De ha mégis több diktatúrával szembesül valaki, akkor nincs szerencséje. A diktatúrák rutinos kezelésének megtanulása tehát a szerencsétlenség egyik neme.

Nagy kérdés az, hogy munkát, fizetést elvárhatunk-e az államtól. Ez pedig annak a nagy kérdésnek a része, hogy milyen biztonságot várhatunk el. Az állam is visszakérdezhet, hogy vajon a polgár tesz-e eleget azért, hogy munkája, fizetése, családja, biztonsága legyen. Véleményem szerint ez az a szürke sáv, amit nemigen lehet megragadni a jog vagy a tudomány eszközeivel. Így a szabadság problematikája is belejátszik a kérdésbe. A szabadság van, ott nincs diktatúra – hangzik a felületet megállapítás. A szabadság valójában egy negatív dolog. Azaz így is értelmezhetjük annak minimális megjelenési formáját. Hiszen úgy is definiálható, mint annak a szabadsága, hogy ne tegyen meg az ember valamit, amit nem akar. Másrészt a szabadság nem jelenti azt, hogy az ember megtehet mindent, amit akar. Még a szabadság magas foka sem mentesít a kényszerektől, amelyekkel a mindenkori állam manipulálhat. Egy állam túlereje velünk, egyénekkel szemben olyan óriási, hogy szinte védtelennek érezhetjük magunkat. Dönthet rólunk a megkérdésünk nélkül, ilyen tesz nap nap után minden szalonképes demokrácia is, amikor adót emel, amikor kamatlábakat határoz meg, amikor büntetési tételeket szab meg olyan ügyekben, amelyekről maga dönti el, hogy bűnnek tekinti-e őket vagy sem, és ha megbugyan, háborúba küldhet, vagy gyorsan és hatékonyan (dok kažeš piksla) megölhet bennünket úgy, hogy menekülni sem tudunk (lásd Zvornik, Srebrenica).

A diktatúra nem engedi meg, hogy az ember ne tegye meg azt, amit nem akar (a szabadság minimális értelmezését sem), a diktatúra követelményei általában nem limitáltak, és a kellemetlenségek, szörnyűségek állandóan felfelé srófóldódnak mindaddig, amíg el nem jutnak addig, hogy „neked drágább kell hogy legyen valami (pl. Kosovo), mint az életed”, és természetesen – azaz ter-

mészettelenezen – az irányított – eltérített – közélet mindig arról a bizonyos drága „kincs”-ről szól. A diktatúrában ezért senki sem lehet biztonságban, és – ha meg nem piszkálják – a diktatúrában minden még az előtt megy tönkre, mint ahogy a diktátort védő „pretoriánus” gárda tönkremenne. Az egyedüli mentségünk egy totális állammal szemben ahhoz hasonlatos, ahogy egy vad menekülhet meg a vadász golyója elől (csak ha a vadász más vadat választott), vagy mintha valaki bakancsral taposna a hangyabolyon – a bakancs nem taposhatja le a hangyaboly egészét, és a környék minden hangyáját sem taposhatja le, sőt a bakancs talpának recéi között túlélheti az agressziót jó néhány hangya. Így élhetnek túl a diktatúrák, amelyek a „nagy taposás”-ban maguk is eltűnnek. Mert mégsem működhet tökéletesen az állam, ha meg sem kísérli biztosítani mindenki életét, és azt, hogy mindenkinek legyen valamije. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a diktatúra – az állam – csizmája kezdetben nem tapos, majd szelektíven tapos, majd – ha nincs szerencséje a polgárnak – általánosan tapos, ha pedig kiszámított és romlott, akkor kezdetben a taposással fenyegethet. Mivel a diktatúra kezdetben nem tapos, a kétely felmerülhet mindannyiunkban – bennem ez életem végéig fel fog merülni –, hogy nem lehetséges-e az, hogy egy olyan diktatúrában élünk, amely a „még nem taposó” fázisában van. Sok szempontból a totális állam hasonló, a nem totálisnak minősülőhöz, a biológiai kényszerek következményei ugyanis elhomályosítják a határvonalat a kétfajta állam között. Példának okáért a titoizmus vajon totális volt-e? Megvizsgálva a történetét, egyértelműen az volt, mégis ami utána következett, figyelembe véve a titoizmus végének puhaságát – szelektív és egyre finomabban szelektáló taposását –, kívánatos és széppé tette. Viszonylag sokan vannak azok, akik a joviálisan, kedélyesen szivarozó „Öreg” képére asszociálnak, és kevesen, akik a hajdani harcostársakat hidegre tevő taktikusra és a disszonáns hangot megütők ellehetetlenítőjére.

A diktatúrákat valójában egy dolog „mentheti” – ha eléggé felületesek vagyunk: ha megnézzük mindazt, aminek ellenében létrejön. Ugyanezt tesszük akkor is, ha elég alaposak vagyunk. Csak hát a következtetés nem lehet „felmentés”, mert különbséget kell tenni a totális és a kevésbé totális állam között. Legegyszerűbben fogalmazva a diktatúrában a gonosz akadályoztatás nélkül működhet, és az állam működteti – ennek következménye a halottak és megverték, megkínzottak kisebb-nagyobb száma. A diktatúra könnyen hasonlíthat egy törvényesített maffiára. A szabad, a nem diktatórikus államokban viszont azért működhet a gonosz, mert nem lehet kikapcsolni. Ennek szintén vannak „eredményei”, de azok nem az állam működése miatt, hanem működése ellenére vannak. Persze, ez nem ilyen egyszerű – minden állam valahol a fent vázolt szélső pontok között van, valamelyikhez közelebb. Ebben az a tragédia, hogy az egyik szélső pontra már jutottak el államok, a másira pedig nem. Gyanítom, hogy meg sem közelítették, vagyis nincs olyan állam, amely ne számolna az ember kiszolgáltatottságával, hogy tervezni tudja működését. Ebben az esetben a két szélsőség között nem a középút az arany.

És ha már itt vagyunk, kell, hogy legyen egy pont az állam és az egyén viszonyában is. Ez a pont pedig az, ameddig az állam elmehet az egyén viselkedésének szabályozásában. A diktatúrák közös jellemzője, hogy kevés teret hagynak arra, hogy az egyén szabadon dönthessen, és mindent helyette akar- nak eldönteni. Önmagában véve még egy demokrácia is alkalmatlan arra, hogy

helyesen döntsön az ember ügyeiben. A diktatúra és a demokrácia szembeállítására sem mindig érvényes, adott esetben a demokrácia is lehet diktatórikus – noha ez sokkal ritkább. Hadd emlékeztessenek arra, hogy Milošević legalább egy választást megnyert – még ha a többit (de legalább egyet) el is csalta. A demokrácia, amit a diktatúrával szembe szoktak helyezni, lyukas, és minden szempontból bírálható, mégis azt mondják, hogy ez a legjobb, amit kitaláltak – ez szegénységi bizonyítvány. Nem csoda, ha időről időre jelentkezik valaki aki azt hiszi/hitelt el magáról, hogy valami jobbat talált ki. Egy méltányos állam – ha van ilyen – számára az egyén szférája szent kell hogy legyen, amibe semmi beleszólása nincs. Mindegyik állam belenyúl ebbe – igaz, a kegyetlen természet is. Tehát a diktatúra ellentétpárja, a demokratikus szabadság, nem mindig megoldás.

A polgári, a szabad társadalom – amelyet a diktatórikussal szoktak szembeállítani – tele van igazságtalanságokkal és egyenlőtlenségekkel. Noha időnként az egyenlőséget tűzi zászlajára, maga az egyenlőtlenség. Hát ez az, amivel szemben a diktatúra létrejön. A diktatúra a legtöbbször azzal szólít meg, hogy neked, „kis, buta, ronda, értelmetlen” teremtménynek jobb lesz, csak bízz „apuci”-ban – a diktátorban. De nemcsak a diktatúrák teszik ezt. Egy mai mércével feddhetetlen állam is azt próbálja eladni a közvéleménynek, hogy majd milyen jó lesz a „kisember”-nek, nyugdíjasnak, gyerekeknek, fogyatékosnak stb., ha a „megfelelő” pártra szavaz. Továbbá, ha belegondolunk, minden állam valahol diktatórikus, mert olyan kényszereket alkalmaz, amelyek többségének semmi más indoka sincs, mint önmaga, pontosabban az állam mint intézmény önmozgását szolgálja az állam intézkedéseinek zöme. Én úgy érzem, hogy minden állam diktatórikus valamelyest, és azt is gondolom, hogy a hatalom eleve diktatórikus, hiszen ha egyfelé irányít valamit, akkor meggátolja azt, hogy a dolgok másfelé menjenek, de ez egyben a valóság egyediségének és a pillanat megismételhetetlenségének a „diktatúrája”. Ilyen alapon a diktatúra tárgykörét túlságosan is kiterjeszhetnénk, de ez tévedés lenne. Különbséget lehet és kell tenni az emberi lét megkerülhetetlen kényszerei, a társadalom kényszerei és a politikai értelemben vett diktatúra között. A mérték és a szándék okozza a különbséget – egy diktatúra mindig tendenciózusan használja az igazságot, és többnyire szándékosan hazudik, egy demokrácia kevésbé hazudik, és jobban lehet tudni, mi az igazság. Továbbá létezik legalább egy elv, amit nem lép át, ami egy konszenzuális elv. A diktatúrában viszont ez az „elv” a diktátor szándéka, vagyis az a szabály, hogy nincs szabály.

Egy kényszerek nélküli állam, amely egyben a jóság állama is, csak akkor lenne elképzelhető, ha abban minden szegény mélységesen arisztokratikus lenne, s a hierarchia feltétlen híve és támogatója, ezzel szemben a gazdagok és az arisztokraták meggyőződéses baloldaliak, javíthatatlan adakozók lennének, akik az adójukat – amit nem is az állam, hanem ők maguk állapítanak meg – kevésnek tartanák, és azon felül is bőven áldoznának valami fontosra, közben mindenki a más javát keresné. Mindez csak akkor lenne elképzelhető, ha ember az embernek nem farkasa, hanem báránya lenne, és ha egyáltalán nem lenne téma az, hogy saját szükségleteinket elégtűsük ki. A mostani viszonyokat figyelembe véve kb. hatmilliárd Jézus Krisztus formátumú és minőségű ember kellene hogy sétáljon széles e világon. Nincs ez így, sőt fogalmunk sincs arról, hogy lehetne ez így, még azoknak sincs fogalmuk, akik szeretnék, hogy

így legyen. Az emberiség nagyobb része pedig nem is akarja, hogy ez így legyen. Ezért van az, hogy a diktatúra lehetősége bennünk van. Diktatúra – pontosabban azzal effektíve azonos –, amikor késik a fizetés, holott a számlák nem késnek, vagy az, amikor a gyerekeinket programozzák át a reklámok által követelődőgéppé, azáltal, hogy a szemüket táplálják és nem az agyukat (vagy legalább a hasukat), diktatúra az, amikor egy folyóirat-főszerkesztő igyekszik pályán kívülre sorolni valakit, akiben konkurenst lát, és nem teszi közzé írásait, diktatúra az, amikor csak 2000 ingyenlevés jut a szegényeknek, holott, mondjuk, 2001-re lenne szükség, diktatúra az, amikor az utcán elme gyünk egy koldus mellett. Diktatúra az is, amikor a kapcsolatokkal vagy képességekkel rendelkezők kizárják köreikből azokat, akik ezek híján vannak, és nagy közönnyel szemlélik őket. Ez az elégedettség közönye – ha jobban belegondolunk akkor a közöny a legembertelenebb viszonyulás embertársunk felé – olyanná teszi az, közönyös embert, mintha természeti jelenség, áradás vagy tél lenne. A közöny más ember létének figyelmen kívül hagyása, amivel a nemlétbe taszigáljuk őt.

Azazhogy mégsem ez a diktatúra, ez csak a diktatúra alapanyaga, hogy aztán időről időre rendszerbe álljon apró gonoszságaink sokasága (légiója), és kialakuljon a valódi diktatúra, amelynek a csírája már bennünk van – ha másként nem, akkor a viszonylagos elégedettségünk közönye által –, annak az algoritmusnak építőköveiként, amely a diktatúra működésévé állhat össze, ha eljön a pillanat. Az egyik ilyen alapelv az, hogy az ember, az emberiség fejlődését nem a célok vonzzák, hanem döntően az, hogy a másikkal szemben valamilyen előnyre tegyen szert, hogy élvezhesse annak luxusát, hogy ne kelljen mások létével számolnia. Diktatórikus rendszerek nélkül is erről szól egy társadalom léte, a mobiltelefon ugyanolyan eszköz, mint a damaszkuszi acél valamely rosszabb vastákolmánnyal szemben. Az utóbbi előny a valódi csatatéren érvényes, az előbbi a nem csatatérnek nevezett társadalomban. Vajon tényleg nem csatatér? A diktatúráról szóló illyési „egy mondat” jelentős része bennünk van, még akkor is, ha a csatát nem csatának, hanem versenynek nevezzük, és az ellenfélnek nem kell meghalnia, hogy győzzünk. De vajon nem öljük-e meg egy kicsit akkor, ha megvonunk tőle valamit, ami neki kell? Ezen az sem változtat, ha az az indok, hogy nekünk kell. Ezt nem kívülről kényszerítik belénk. A kőbalta, a damaszkuszi acél és az interkontinentális ballisztikus rakéta léte egy ugyanazon dolog folyamatos létének másmilyen megnyilvánulása, és azt mutatja, hogy miközben az ember céljai változatlanul tökéletlenek, eszközei egyre tökéletesebbek. A dominancia államivá tételét – ha már úgyis megvannak az eszközök – csupán valaki be kell hogy fejezze, többnyire olyan, aki ügyesen manipulál igényeinkkel. Teheti ezt, hiszen az igényeink – a nekem kell – nagysága meg sem állapítható. Ezek mindig nagyobbak, mint amit el lehet érni. Ezért nem is eldönthető, hogy a diktatórikus légkör termeli-e ki a diktátort, vagy a diktátor a rendszerét. Én afelé hajlok, hogy ezt mondjam: minden állameszme elméleti konstrukció, tehát valahol az ember teszi őket keretbe, tőle származik és ő érvényesíti az elveket, amin alapszanak. De még ha nincs is így, az ember akkor is megkérdőjelezhet minden létezőt. És meg is szokott. Valahol tehát az emberi tudat a döntő a diktatúra megformálásában, noha az energia, amely mozgatja, a tudatnál elemibb szférából származik. Amikor a diktatúrát megformázó, megtettesítő politikus megalkotja, esetleg

elfogadja elődei gondolati erőfeszítéseit, amikor rendszerbe szedi gonoszságainkat, amikor tetszése szerint kiegészíti a bennünk levő mondatot, és pontot tesz a végére, ekkor kezdődik el a „hangya-lét”.

4.

„Ahol gonoszság történik, ott gonosz van.” Azt hiszem, ezzel a leibnizi kijelentéssel nem vitatkozhatuk. Felmerülhet az a kérdés, hogy a gonosz a metafizikában gyökerező kategória-e vagy sem. Vajon definiálható-e az elvont gonosz? Azt látjuk, hogy azok a vallások, amelyek foglalkoznak ezzel a kérdéssel – minden hagyományos vallás foglalkozik ezzel, és átvitt értelemben azok is, amelyek tagadják a gonosz létezését – alapvetően két meghatározást tesznek. A monoteista vallások az „ellenség” különböző szavaival írják le a gonoszt, mint metafizikus princípiumot értelmezzük a gonoszt, az Ellenséget. A szent iratok szövegét bogarászva azonban más megállapításra juthatunk (én legalábbis másra jutottam). Hiszen az ellenséget jelentő kifejezés mindig a valamihez viszonyítottan ellenség, és ha van valami, ami jó, akkor az ellenség a gonosz – vagyis a gonosz esetleges, viszonylagos, és nem metafizikai értelmű. Minthogy a jó sem lehet úgy jó, hogy nincs konkrét vonatkozása. A keleti vallásosság másképpen építi fel érvelését, amelyből egyértelmű, hogy a gonoszság esetleges és viszonylagos. A gonosznak nincs metafizikai gyökere – Boetius szerint sem –, és a gonoszság, mivel nem metafizikus, ezért banalitás. Vagyis mindennapos. Egyszerűen arról van szó, hogy bizonyos helyzeteket úgy oldunk meg, hogy nem vagyunk méltányosak, megfélemezünk másokról, a szeretetről, a nem ártásról vagy valamilyen hasonló etikus maximáról. Elmegyünk a koldus mellett.

A gonosz tehát banális. Hadd lássunk egy példát – egy ősjelenetet. A gyerkek képesek egymással a legnagyobb gonoszságokat megtenni, miközben nem is tudják, mit tesznek. Nekilökik kisebb testvérüket a radiátornak, és ezt a „nagyobb tömeg – nagyobb hatalom” „természetességével” teszik (ha jobban belegondolunk, talán az idézőjelet el is hagyhatnánk, hiszen ha a diktatúra a valóság bizonyos kivonata, akkor a gonoszság is valamilyen hasonló viszonyban állhat a valóság megélésével), vagy a csecsemőkorú – védekezni nem tudó – kicsiknek a fülét harapják, szemét nyomják, miközben az ordítás intenzitását próbálják szabályozni stb. Ezért nem is lehet három-, de inkább négyévesnél fiatalabb gyerkeket teljesen egyedül hagyni egy csecsemővel. A gonoszszágot elkövető kisgyerekeket nem lehet megrögzött gonosztevőknek tekinteni, sőt talán még gonosztevőnek sem, noha kétségtelenül gonoszságokat követhetnek el, hiszen „ahol gonoszság történik, ott gonosz van”. Ilyen esetben a legtöbbször arról van szó, egyszerűen érdekl, hogyan ordít a másik, de sokszor az van, hogy hiányát érzi a szeretetnek és a figyelemnek – nem egy különleges eset, az emberi lét tökéletlenségével ez együtt jár –, a figyelem pedig a szeretet legelemtárisabb és legfontosabb megnyilvánulása, ez okból mindenki képes megtenni ezt-azt, a szeretet kivívásáért. Ennek egyik – kezdetleges, primitív, nyers, ősi – módja, hogy eltüntetni azt a „betolakodó”-t, aki korlátozza vágyainak beteljesülését. Hogy miért archetipikus ez? – Azt hiszem, ráismerhetünk benne Káin és Ábel történetére. Ha általánosítani akarunk, azt mondhatjuk, hogy a gonosz elkövetőjét a gonoszság elkövetésére mindig valami hiány –

hogy milyen, meg mi okból történő, az ugyan fontos, de arra most mégsem térhetünk ki – és annak téves, téveszmés megoldása viszi rá. A hiánnyal együtt jár a kényszer. Az külön tragédia, hogy gonoszszággal meg is lehet oldani bizonyos helyzeteket. (Pl. Musa Dag teljesen „megoldotta” az örménykérdést, a történelem tele van ilyen típusú megoldásokkal – ezért olyan, amilyen, tisztán racionálisan szemlélve ezért nincs valódi megoldás az emberi történelemben, sőt az emberi létre sem.) A gonoszszágot kiváltó hiány mindig eseti – tehát következménye, a gonoszság is eseti, tehát banális. A hiányra reagálás ismeret hiányában, vagy az ismeret tagadása által lehet gonosz. Esetenként ez überelhető is, ezért nevezheti Ormos Mária Hitlert „világnézeti gyilkos”-nak. Ezzel kapcsolatban az ellenség legtanulságosabb neve a latin név. Lucifer – a fényvivő. És tényleg időről időre feltűnik valaki, aki pozitívnak, dicsőnek, igaznak mondja magát, vagy ügyét. A fény – az egyetlen reménység – hordozójának tünteti fel magát. Az egyetlenegy igazság hordozójának, szerzetesének. Az ilyen – egy igazság – típusú ideológiák, amelyekben az eszközök közötti válogatás hiánya is szabály szerint megjelenik, roppant kártékonyak lehetnek. Mert a hatalom jámborság (önkontroll, megértés, felelősség, szeretet) nélkül nem ártatlan, hanem képmutató, nem dicső, hanem gőgös, nem igaz, hanem törvényeskedő, nem erkölcsös, hanem formai kritériumokat használva gyilkos. Az önkontroll azt eredményezi, hogy bizonyos távolságot tartunk attól, hogy meggyőződésünket örök érvényűnek, abszolútnak tekintsük. Annyira semmiképpen sem tekinthetjük abszolútnak meggyőződésünket, hogy öljünk érte. A megértés azt jelenti, hogy ellenfeleinket és barátainkat is elsősorban megérteni akarjuk, és csak az után meggyőzni. A megértés igénye egyben kockázatos is, hiszen kiderülhet, hogy az, amiben hittünk, a megértés hatására semmisnek bizonyul. Mégis ez a kockázat termékeny, és vállalni kell, hisz közelebb visz bennünket az igazsághoz. Az igazsághoz való közelebb jutás pedig kötelességünk, mint ahogy az is, hogy felelősek vagyunk – kellene lennünk – mindenkiért, akit ismerünk, helyesebben mindenkiért, akinek létezéséről tudunk. Azért nem mondhatom egyértelműen, hogy mindenkiért, mert az is bőven elég lenne, ha mindenki felelős lenne azokért, akikkel együtt él. Másképpen fogalmazva: még ez is bőven meghaladja lehetőségeinket, ezek a követelmények is teljesen érthetetlennek tűnnek, a szeretet követelménye pedig eleve az. Nincs állam, de még ember sem, amely, illetve aki eleget tesz ezen feltételeknek, viszont az egyértelmű, hogy mikor tagadják. Ahol muzulmánokat gyilkolnak csak azért, mert azok, amik, akkor ez félreérthetetlen. (A muzulmánokat most azért kell megemlíteni, mert úgy tűnik, rajtuk esett a legnagyobb sérelem a jugoszláviai diktatúra háborúval vegyes tombolása közepette.)

Túlzás lenne azt állítani, hogy a jugoszláv diktatúra vetekszik akár a sztálinizmussal, akár a náciizmussal, kvantitásban biztosan nem. De a szovjet és a jugoszláv diktatúrát átélt ember vagy az ezek következtében megölt individuum ugyanolyan, és attól független kárvallottja ezeknek, hogy világtörténelmi vagy bármely más szempontból milyen jelentős az a diktatúra, ami vele azt tette, amit tett. Az is túlzás lenne, ha Miloševićet a jelen pillanatban minden megszorítás nélkül a fenti személyekhez hasonlítanánk – mert ezt csak akkor tehetjük meg, ha elég adat lesz birtokunkban. Lehet, hogy Milošević valóban azt hitte, hogy jól cselekszik népével. (Ez esetben nagyot tévedett – én legalábbis ezt hiszem.)

A gonoszság működése az egyéni élet szintjén sem egyszerűen tetten érhető, hát még társadalmi szinten. Csupán a formai kritériumok megállapítására hagyatkozhatunk, noha a gonoszság megjelenése a forma, a kézzel fogható „Corpus” előtt is már az, ami. Mégsem lehet az a kérdés, vagy komoly megfontolás tárgya, hogy van-e jó és rossz, hanem az, hogy hogyan lép működésbe társadalmi méretekben. A XX. század botránya az, hogy létrejöttek a totális társadalmak, a jövő veszélye pedig az, hogy ma nincs semmilyen biztosítékunk abban a tekintetben – én egyébként úgy gondolom, hogy nem is lehet –, hogy a totalitarizmus elkerülhető lehessen. Ez okból az egyik legfontosabb kérdés az, hogyan jöhettek létre. Részleges magyarázattal szolgálhat a tömegtársadalom kérdése. Ha egy végtelenül strukturált és munkamegosztó társadalmat figyelünk meg, akkor azt látjuk: a dolgok úgy működnek, hogy valaki elkezdti őket, és sok szakaszon áthaladva a folyamatok beteljesülnek. Ez a folyamat akár vakon is működhet, kevesen vannak, akik a mai társadalmak folyamatait egészében beláthatják. Ez a gyakorlatban úgy fest, hogy amíg van lakásom, családom, pénzem – vagy bármi más, ami elégedetté tesz –, addig nem érdekel, mi történik a szomszédban vagy bárhol máshol. Közben tudom, hogy mást sem érdekel majd, ha nekem lesz bajom, és ez még érzéktelenebbé tehet, miközben egy valami azért világos: az idő múlásának következményeit csak ideiglenesen mellőzhetjük. De a részleges magyarázatok nem magyarázatok.

A „világegyetem legnagyobb bűneit lehet elkövetni” nem gonoszságból, hanem a gondolkodás mellőzése miatt („A pokolba vezető út jóakarattal van kiköveztve.” Vajon így van-e?). A gondolatlanság, a gondolkodás hiányát a gonoszsággal Hannah Arendt azonosítja az *Eichmann Jeruzsálemben (A gonosz banalitásáról)* című művében. Ha elvonatkoztatunk egy pillanatra Eichmannról és a 20. századi főgonoszok „munkásságát” figyeljük, azt láthatjuk, hogy gondolkodni azért tudtak. Sztálin cinikus volt, Hitler megszállott, de mindketten hatásosan gondolkodtak, amennyiben a céljuk megvalósítása felé törekvést annak tekintjük. De miért ne tekinthetnénk annak? Hitler rövid idő alatt teljes sikerre vitte elképzelését a totális államról – az más kérdés, hogy maga az elképzelés magában hordozta a pusztulást. Sztálin pedig élete végéig fenntarhatta helyzetét, miközben az ő tevékenysége miatt is omlott, épült birodalma, csak ő maradt állandó – Sztálin (nomen est omen). Hannah Arendt megjegyzése arra vonatkozhatott, hogy Eichmann – a halál könyvelője – soha nem kérdezett rá arra, hogy jó-e, etikus-e az, amit csinál. Bensovsky Ignác a *Zsidóságunk tanításai* c. kis könyvében azt írja, hogy kétféle etika létezhet: az egyik úgy repül, mint a kő, a másik úgy, mint a galamb. A kő-etika a kényszereknek enged, a galamb-etikára pedig azok nincsenek lényeges hatással. Az egyiket az érdekek, a másikat az elvek irányítják. Eichmann a kényszereknek engedett, sőt talán – nem is talán! – karriert, pozíciót, érdekes munkát akart. Ha elvonatkoztatunk attól, hogy milyen szörnyűségeket csinált, akkor valóban érdekes kihívás az, hogy hogyan lehet rövid idő alatt egy helyre gyűjteni annyi „egyed”-et. De ez csak akkor lehetne elfogadható feladat, ha teszem azt, a szivacsos agyvelőgyulladásban szenvedő szarvasmarhákat akarnánk megsemmisíteni, de talán még ekkor sem. Visszaulva a gonosz teológiában használatos neveire, az ördögnek van egy latin–görög neve is (a görög újszövetség átvette ezt a latin szót) ez pedig a *légió* szó. Ez azt jelenti, hogy a gonoszság szívesen merül el a tömegben. Könnyű elhárítani a felelősséget, ha sokan cse-

leckszik a gonoszát. Beletartoznak a légióba a hidegben posztolók, a kisistenek a vállalatokban, az iskolákban, a tévében. Többnyire egy bukott rendszer emberei védekeznek úgy, vagy próbálják őket felmenteni azzal, hogy az egész társadalom gonosz volt, és hogy nem tudjuk megtalálni a gonosz forrását. Ez ugye rímcl a kifinomult társadalmak strukturáltságának és átláthatatlanságának. Ahogy hiba egy emberre kenni a gonoszságot, úgy hiba elkenni is azt. A gonoszságot megfogni nem egyszerű, de a gonoszság cselekedetei számbavehetőek – ezeket pedig büntetni lehet.

Eichmann védekezésében a kanti kategorikus imperativusra hivatkozott. Vagyis egy rendezőelvre, kijelentésre, maximára. Minden tudás mögött ott a hit, legalább annak a hite, hogy az ismeret érvényes, de a hit valamilyen tartalomra vonatkozik, és ez a tartalom a gondolkodás által módosul. Más az ismeret és más a gondolkodás. Eichmann vezetés hibája – ha igazat beszélt és nem pózolt, amit én valószínűnek tartok –, egyben bűne az, hogy nem gondolkodott el saját imperativusán, csak hitt benne, vagy – ami ugyanolyan rossz – hit nélkül cselekedett. És aki a gonosz maximákat magáévá teszi, az gonosz. Mégsem lehet a gonoszságot csak a gondolkodás hiányával magyarázni. A gonoszság legalább egy ismereti komponensének léteznie kell. Valamilyen ismeret – mint a gondolkodás tartalma – mindenképpen szükséges. Adott esetben ez a tartalom lehet egy gonosz maxima, de szent betű is. Aki a gonosz maximákat nem gondolja át, vagy átgondolja, de elfogadhatónak tartja, netán kitalál magának egyet, az gonosz. Aki átgondolja és elveti, valamint aki a szent kijelentéseket gondolja át és azt elfogadja, az nem gonosz. Ez, ugye, pofonegyszerű, de vajon hogyan megvalósítani? (Erről szól az emberi élet, de nem ez a kérdés, tehát a gonoszságra kell visszatérnünk, még mielőtt az életünket folytatnánk. Az életünknek egyébként nem árt, ha a gonoszságról is elgondolkodunk.) Ami az ismereteket illeti, azok önmagukban nem nyerne értelmet, noha hordozzák azt, mégis csak átgondolás által, bennünk van értelmük. A diktatúra nem „szereti”, ha rákérdeznék a dolgokra – Eichmann nem kérdez rá a dolgokra. A rákérdezés igénye a gondolkodásból származik. Így ahol a rákérdezés igénye gátolt, ott a gondolkodást gátolják. Ez minden diktatúra jellemzője. „Ne gondolkodj. Ha gondolkodsz is, ne mondd el másnak, ha elmondod is úgy tedd, hogy ne értsék.” A diktatúra alapállása, hogy „mindenki tudja miről van szó”, de senki sem mondja ki, miközben „senki nem tudja, miről van szó”. Van olyan, aki tényleg nem tudja, és van olyan, aki azt színleli, de nem lehet tudni, ki melyik. Ez rendkívül egészségtelen, és többek között abban nyilvánul meg, hogy szónoklatokban az „egyesek” formulát használják ahelyett, hogy néven neveznének valakit. Ez működött – ezt magam is tapasztaltam – a titoizmusban és a miloševićizmusban is. Milošević strukturális értelemben nem alkalmazott semmi újat, csak beleült a titoista propaganda rendszerébe. Az első forradalma – az antibürokratikus – is a Tito által nem kiselejtezett lenini permanens forradalom, titoista öngazgatás által dúsitott talajából nőtt ki. Később csak valami kézzelfoghatóbbat – a szerb kártyát – vett elő, amit a titoizmus tartalmának lassú elhalványulásában és gazdasági értelemben vett kimúlásában irányt vesztett embereknek kínált fel.

Az arab nyelvben és a bibliai héberben sem használják olyan szűk értelemben a gonoszt megtestesítő szót, a Sátánt, mint az európaiak. Sőt az nem általában véve megszemélyesített, hanem csak a konkrét esetben azonosítják –

ez az a bizonyos ellenség. Náluk lehet a rossz idő, egy rossz állam is – pl. Iránban az USA – sátán. Náluk a rossz ember is sátán. Ők talán a diktátorokat is sátánnak neveznék. Az ősi magyar kifejezés a gonoszra az ördög. Ipolyi Arnold ezt mondja: jelentése a „dögök őre”. És valóban, ha valaki a hatalmát a halottakon építi, és az ettől sérült lelkeken, az a „dögök” haszonélvezője. Aki vagy friss, vagy régi, vagy leendő sírokra hivatkozik, az nem ilyen? A jugoszláviai diktatúra pont ilyen módon készítette elő a majdani háborút. A halottakkal Milošević rendszere úgy manipulált, hogy ne tudjunk semmit, de mindent sejtünk, pontosabban azt sejtjük, amit a nagy manipulátor akar, hogy sejtünk. Az ördög az tehát, aki a halottakból előnyt szerez magának azáltal, hogy kezeli a róluk meglevő információt. A diktátor dög őr voltát csalhatatlanul azonosította be a Zabranjeno pušenje rockegyüttes 1997-es korongján (Ja nisam odavle album, Ona nije tu c. dal) – Ludi šento urla ispred groblja / baca ruke, hvata se neba. A Ludi šento utalás félreérthetetlen.

A görög diabolosz szó vádolót – rágalmazót jelent. És a miloševići propaganda – a részinformációk által sűrűre dagasztott homály – pont ezt tette, mindenkit lefasisztázott, lebanditázott, sőpredéknek minősített. Ezen még az sem változtat, hogy a miloševićizmus ellenfelei attól még nem minősülhetnek szalonképesnek, hogy ellene harcoltak (lásd: Dobroslav Paraga).

Van még egy neve a gonosznak. Oroszlánnak is mondják, aki ordítva sétál és arra vár, hogy kit ragadjon el. A szerb RTV így ordibált. A gonoszság oroszlánja aktívan sétált az 1990-es évek Jugoszláviájában, az az igazság, hogy a kilencvenes éveket megelőzően is csak balsejtelműen szunyókált, és egyetlenet morgott az ébredéshez közeli álmában.

5.

A valóság és a diktatúra közös eleme a kényszer. A diktatúrában azonban a kényszer karikatúraszerűen, kiemelve van jelen. Azt hiszem, nagyjából már érintettem azokat az elemeket, amelyek egyszerűen vannak, és így egy totális állam valóságossá válásának a lehetőségét hordozzák (a valóság tökéletlensége, az ember valamilyen mértékű gonoszsága és az ebből származó kényszerek), de az továbbra is kérdés: hogyan konkretizálódik és aktualizálódik ez, milyen elemek formájában, hogyan kel mindez életre? Azt hiszem, hogy minden totalitarizmus legalább egy gonosz maximára épül. A fasiszmus a faj „igazságára” épült, a kommunizmus az osztály „igazság”-ára (hogy ebből igazi gonosz maximacsokrok nőjének ki). Hitler a lengyelországi akciója előtt – ezt pátosz nélkül mondhatom – sátáni–oroszláni beszédet mondott. Ebben arra apellál, hogy nincs hely a könyörületnek, győzni kell. Máskor is elmondott hasonlókat, érvelésének lényege ez volt: ölni kell, lopni nem szabad. Ezt az SS-katonák magukéva is tették (persze, nem mind, de elegen hittek ahhoz, hogy működjön a rendszer). Tito érvrendszere azon alapult, hogy a fasiszták számára nincs kegyelem, és ezt olyannyira kiterjesztette, hogy bírósági eljárásra sem volt joguk (mindig), így azt sem lehetett megállapítani, hogy a meggyilkolt „fasiszták” valóban fasiszták voltak-e. (A fasiszmus és nácizmus közötti különbség meg végképp nem számított.) A miloševićizmus először hazugságokat terjesztett – ezeknek azért volt valami igazságtartalmuk (mint minden jó hazugságnak), csak ezt az igazságalapot eltörzítve, túldimenzionálva vegyí-

tették az ordas szándékok és célok érdekében, s így is alkalmazták. Hasonló hazugságokra hivatkozva volt kizárólagos a náciizmus Hitlerrel és Tito is ideológiájával egyetemben, a különbségek persze fontosak, sőt sok esetben döntőek, de a lényeg az, hogy bizonyos fikciók és indokok alapján zártak ki a társadalomból embercsoportokat, és hogy ez azok vesztét okozta. (A kizárólagosság mértékének sorrendjében – ha ennek van valami értelme – Hitler és Tito között helyezkedik el Milošević.) Sztálin mechanizmusa ennél még egyszerűbb: az osztály igazságát paravánként használva, az ideológiát praktikusán megkeverve, még nyersebbé, primitívebbé tette rendszerét, hogy aki erőt mutathat fel, az bármit megtehet. A sztálinizmus a kifinomult taktika és a primitivizmus bizarr keveréke.

A totalitárius állam működésének – ennyit elárulhatok – három eleme közül az első a gonosz maxima, amely a főnök vagy az egész társadalom tudatában – ill. a mozgósítható résznek többségében – van elvetve. A második eleme az állam struktúrája és az ebben részt vevő fogaskerekek-hivatalnokok, parancsteljesítő rendőrök, levélkihordók. Bármily állam működéséhez szükség van valamilyen mechanizmusra. A mechanizmus és a maxima alkotja a társadalmi közeget befolyásoló fő erőt. Véleményem szerint csupán szép illúzió az, amikor a közvélemény erejéről beszélünk, mégis ha a társadalmi közeg tisztességes – ha a társadalom szerelvénye szabályosan zakatol –, ez pedig az államigazgatás és az azt vezérlő elv közös hatása, amin alakíthat valamit a gazdasági és kulturális elit, akkor még a gonoszok is a tisztesség látszata szerint viselkednek. A politikai elit és a társadalmi mechanizmusok annyira nagy erőt képesek kifejteni, hogy egy egész társadalom mentalitását át tudják alakítani – időlegesen mindenképpen, de talán tartósan is –, gondoljunk csak Japán és Németország esetére, de a titoizmus és kádárizmus is hasonló hatást fejtett ki. Az persze vitatható, de elvben megállapítható tény, hogy egy-egy ilyen hatás milyen alapos vagy mennyire időleges. De mitől lesz tisztességes egy társadalmi közeg, vagy hogyan alakulhat át egy tisztességes közeg tisztességtelenné? Kung-ce mondja: az uralkodó olyan, mint a szél, az alattvaló olyan, mint a fű. Ahogy a szél fű, a fű úgy hajlik. Ez tökéletesen igaz annyiban, hogy régen, ami megvalósítható volt, azt meg is tehetta az uralkodó, ha valami olyat akart, ami megvalósíthatatlan, akkor erre ráment az uralma, és szabály szerint az élete is. Egy modern társadalomban azonban a „szél” nem csupán egy ember szándékától függve „fű”.

Minden ember egy bizonyos tér-idő kontinuitásba születik bele. Ez azt is jelenti, hogy egy olyan társadalmi közegbe kerül, amely őt próbálja alakítani, és amelyben a szélirány adott. Az ősei, ill. elődei cselekedetei meghatározták azt a helyzetet, amibe került. Ezért akár kedves neki, akár nem, vállalnia kell ősei tetteit – amelyek mivolta ténykérdés. Ami értékelés kérdése, az az, hogy ezek jók vagy rosszak. Az egyik klasszikus tévedés az, amikor az ősök ténykérdése már attól jó, hogy az ősöké. Ez kialakíthat egy diktatórikus társadalmi közeget, voltaképpen a titoizmus és a miloševićizmus is – szelektíven –, de ezzel manipulált. Lényegében ennek az egyik alváltozata, és el sem választható ettől az, amikor az adatok diffúz sokaságából egy olyan „múltat költenek”, amely megfelel nekik. Más esetben, amikor a múlt újraértelmezése nem ilyen módon meghatározott, az értékelés igényén és tényén van a hangsúly, ami az irányító maxima lényegére van hatással. A mi – jugoszláv – esetünkben viszont

a tévesen felfogott államérdek és a maxima hatására költötték a múltat. Mind-egy azonban, hogy a költött múlt vagy a valós múlt tévedéseit kanonizálják-e, mert egyszerre kell jelen lennie a valós megismerésnek és az értékelés vágyának. Az első esetben az értékelés vágya hibádzik, a másodikban mindkettő. Az eredmény mindig torz.

A másik klasszikus tévedés az, amikor egyértelműen negatívnak minősítik az ősök ténykedését, és valami újat találnak ki – ez rendkívül nagy veszélyeket rejt magában, hiszen anélkül születik az ítélet, hogy a megismerés megtörtént volna – ez pl. a lenini kommunizmus tévedése. Mindez – a tagadás miatti tagadás – a rendezőelvet érinti, de azáltal hat, hogy a társadalom úgy működik, hogy ahhoz valahogy viszonyulnak. A két téves értékelés (a múlt kanonizálása és elvetése) mellett kézenfekvő, hogy valamilyen elvek alapján értékelünk, miközben a múltat elsősorban nem megítélni akarjuk, hanem megérteni. Ez esetben értékítéleteink inkább a jelen cselekményeire kell hogy vonatkozzanak. Ez nem azt jelenti, hogy a múlttól nem lehet értékítéletet hozni, de annak a megértése nélkül, hogy tudjuk, miért cselekedtek valahogy, ha cselekedhettek jobban vagy rosszabbul is – nincs értelme.

A 20. századi ember a 19. század tér-idő kontinuitását folytatta. A 19. századi filozófiák nem akarták „Isten halálát”, csak azt tapasztalták, hogy a társadalomban egyre kisebb a hatása . . . Ennek megfelelően a maximák – az életigazságok – is módosultak, olyannyira, hogy az egész államapparátusra és tágabb értelemben a társadalomra is kihatott. És ez nem egyértelműen az uralkodók szándékaihoz köthető. A mechanizmusban, a tervezettségben, a szervezettségben kezdtek hinni az emberek. Valójában bármilyen vezérlőelvnek az ad súlyt, ha valamilyen államapparátus áll mögéje. Ez olyannyira így van, hogy egy bizonyosan téves „igazság” is működhet ily módon, sőt teljes győzelemre is juthat időlegesen a totalitarizmusban. De a totalitarizmusnak az ad igazi erőt, ha az emberek is hisznek benne – ezért nem lehetett könnyen lerázni a fasizmust, és ezért nem lehet megszabadulni a kommunizmustól és annak hibrid hajtásától, a milosevićizmustól sem, amely ráadásul magába oltotta a nacionalizmus azon válfaját, amely a múlt nagyszerűségét kanonizálta. A szervezettségben és a működésben való hit pedig a fentiek sajátos és sokkal erősebb kombinációja. Ez részben felelőssé tehető a 20. század totalitarizmusaiért. Súlyosbítja ezt a megállapítást, hogy ma is ebben hisz a társadalom. Ez a hit nem a lényegre, hanem a formára vonatkozik. Ez nagy baj.

Az állam szervezettsége és az államapparátus ténykedése miatt az egész társadalmat cláraszthatja a destrukció, a konstrukció és bármi, ha abban hisznek. Akkor annak a „képre és hasonlatosságára” idomítják mentális struktúrájukat. Ez a negatív teremts – a felismerhetetlen rabszolgaságé és a megérthetetlen halálé. Pontosabban az nem tudja felismerni, aki a rendszerben van, de ez pont elég egy diktatúrának. Ha a politika módot ad a gonoszság terjedésére, akkor az terjedhet, sőt meg is hódíthatja a politikai élet egészét és a társadalmi közeget. Az államapparátus ad súlyt az érveknek, maximáknak. Így az egész társadalom megmérgeződhet, inadekvát lehet, erkölcstelen és gonosz lehet. Ha a közeg valamilyen, akkor a kő-etikájú emberek azoknak a kényszereknek engedelmessé válnak, amelyek az adott közegben vannak. Így működik a dolog. Ilyen volt Eichmann, de ilyen volt mindenki más, aki bármilyen más társadalmakban is élt, bárhol, bármikor (noha Eichmann-nál mindehhez a karrieriz-

mus is kapcsolódhatott). Ezeket a kényszereket nem könnyű kivédeni, bagatellizálni pedig végzetes hiba. Fel kell tenni tehát a kérdést: vajon mennyiben vagyok abban a helyzetben, hogy ne tudjam felismerni azt, amit akar a rendszer, hogy értsem, milyen a rendszer, amelyben élek. Gicces az, ahogy a partizánfilmekben vagy mozifilmekben hangzanak el az olyan kijelentések, hogy „jobb állva meghalni, mint térdelve”. Káros is ez, hiszen arra jó, hogy az emberek megfélemedkezzenek magukról, hogy saját lényük helyett az ilyen giccsszöveg éltesse őket, hogy ne maguk, hanem bennük a giccsszöveg cselekedjen. Az ilyen típusú kijelentések mentális vírusok, amelyek aktivizálódnak, ha eljön az idő. Az viszont kérdés, hogy mikor van az a pillanat, amikor azt el lehet dönteni, hogy még élünk vagy meghaltunk. Számtalan hasonló giccsel, kisebbekkel, nagyobbakkal, általánosabbakkal, speciálisabbakkal mérgezni lehet a társadalmi közeget, az viszont már nagyon ingoványos talajra vinne bennünket, ha elemeznénk Solohov viszonyát a sztálinizmushoz. Vajon művészet-e a művészet – hogy a reklámról vagy az esztrádról ne is beszéljünk – ha erősen befolyásolt az ideológia által, és vajon „mérgező”-e, és vajon ki az, aki dönt ez ügyben, és vajon mit tenni, ha „döntés” születik?

Hajlok azon vélemény felé, hogy semmilyen formában nincs szükség inkvizícióra, nincs szükség arra, hogy indexre tegyenek bárkit. De máris itt vagyunk a totális rendszerek hatásos segítőjénél. A döntésképtelenség, a kételemek, a tétovázás általában segítik a diktatúrák kialakulását, amelyek szabály szerint nem tétováznak, ha indexre kell helyezni valamit. (Emlékeztetőül: a miloševićizmus is, a titoizmus is – ami csak a miloševićizmushoz viszonyítva nem volt diktatúra – évtizednyi tétovázás után lobbant lángra.) Így a totális rendszerek működésének segítője az emberi cselekvés bénasága, a tehetetlenség. Ez azzal analóg, hogy senki nem vállal kockázatot a bizonytalan jövőt illetően, ha nem kényszeríti őt valami erre, így marad az ember a bizonyos – sokszor kellemetlen – jelenben, és a rossz közérzet biztonsága többet ér, mint a lehetséges jó elérésében jelentkező kockázati tényező, az esetleges sikertelenség. Minden folyamat a jelen pillanatok sorozatából áll, amely a 20. században a gázkamráig is elvezetett tömegével embereket. Ebben az a szörnyű, hogy a valóságpillanatok elején még nem látszik, hogy mi azoknak a vége. Van is erről egy vicc. Nem alkalmas ugyan ez a szöveggörnyezet viccelődésre, de a dolog természetébe enged bepillantást. A kilencvenes évek közepén mesélték Jugoszláviában. (Feltételezhetően valami első világháborús vicc felmelegítése.)

Egy apa okígtatta a fiát:

– Ha behívót hoznak, akkor vagy elfogadod, vagy nem. Ha nem fogadod el, az veszélyes, ha elfogadod, akkor van két kiút: vagy bevetnek, vagy nem. Ha nem vetnek be, az jó, ha bevetnek, akkor van két kiút: vagy megtagadod, hogy elmenj, de az veszélyes, ha meg elmégy, akkor van két kiút: vagy oda kerülsz, ahol nem lőnek, és ez jó, ha meg oda kerülsz, ahol lőnek, akkor van két kiút: vagy nem találnak el, és az jó, vagy eltalálnak, de akkor is van két kiút: ha nem halsz meg, akkor jó, ha meghalsz, akkor van két kiút: vagy a pokolra jutsz, vagy a mennyországba. Ha a mennyországba jutsz, az jó, ha a pokolra, akkor van két kiút: vagy megesz téged az ördög, vagy nem. Ha nem, akkor az jó, de ha megesz, akkor már csak egy kiút van.

Ebben az a groteszk – nem is igazán nevettünk, amikor ezt a viccet hallottuk, inkább a semmibe révedtünk –, hogy miközben rengeteg a kiút – mint

lehetőség felvillantva –, valójában csak egy út van, amely nem a bajból vezet kifelé. És a totális rendszerekkel megátkozott társadalmak ezen az úton terelődnek valamilyen formában. Közben a nyilvánvaló kockázatok kerülése segít ebben a totális társadalomnak, hiszen totalitása miatt minden kockázat túl nagyra tűnik. Így lettek a sztálini koncepciók percek áldozatai azok, akik az előző koncepciók percek hamis tanúi voltak, így lettek a „kápók” is elgázosítva végül. Gyengécske érv, hogy a totális társadalmakban nem az az igazán rossz, hogy totálisak, hanem az, hogy egy ilyen állam szinte menthetetlenül büntényeket követ el, totalitásából adódóan tömeges méretekben. A totalitarizmus lényege a rossz. Az ahhoz szükséges vezér-vezérlő elv – a társadalom szoftvere – félresikerült volta. A gonosz maxima, valamint a hivatalnok és egyéb fogaskerekek mellett, utolsó láncszemként valamilyen állat-emberre is „szükség van”. Ismert tény, hogy sem Eichmann, sem Hitler nem bírta a gázkamrák működése eredményének látványát. (Noha Eichmannról a Szondi Lipót-féle teszt kiemelkedően magas agresszivitási szintet mutatott ki.) Robespierre sem bírta a guillotine látványát. De kellett valaki ott, Robespierre idejében, aki leengedte a bárdot, majd hogy valaki elvegye a törzset, a fejet, kellett valaki, aki felpakolta a hullákat a szekerekre. Hitler idejében kellett valaki, aki kiszedte a halott zsidókat, cigányokat, kommunistákat, fogyatékosokat a gázkamrából, és valaki, hogy elszállítsa őket az égetőhöz. Kellott valaki, aki megkínította a pravoszláv és nem pravoszláv papokat 1944 Jugoszláviájában (az összesítés azt mutatja, hogy a partizánok a második világháborúban megölt pravoszláv papok felét ölték meg, nagyjából annyit, amennyit az összes megszálló együttvéve). A totális állam büntetteinek utolsó láncszeme a szadista ember, vagy legalábbis a mézárós (nem véletlen, hogy a középkorban a bakók „polgári” foglalkozása a hentesmesterség volt). Ez a típus az, ami teljesen valóságossá teszi a bűnöket. A hitleri Németországban nem szelektálták tudatosan az embereket (legalábbis nincs erre utaló adat), azért, hogy a megsemmisítésnél szadisták legyenek. De aki nem volt az, valahogy elhelyeztette magát onnan, a szadisták meg ottmaradtak és oda gyűltek. A háború után tanulmányozták lelki alkukat – már akinél lehetett – és többségüknél a szadizmus vonásait állapították meg. Groteszkül hangzik, de mindenki megtalálta a helyét abban a totalitarizmusban, aki pedig nem találta meg, az megsemmisült. A totalitarizmusban az a szörnyű, hogy nem akarja meghagyni annak a lehetőségét, hogy az embernek galamberségek legyenek, és az benne az ironia, hogy nem veheti megsemmisítést a lehetőséget – „csak” az életet veheti el, ami azonban nem elégíti ki. A totalitarizmus legmélyebb gonoszsága az, hogy a fizikai testi élet kényszereit használva a lelkeket akarja. Ha ez nem megy, csellel, csalással, propagandával, akkor erőszakkal teszi. Mivel azonban mindenki lelkét nem veheti el, és ha belekezd az öldöklésbe, akkor kielégíthetlensége miatt nem tud leállni.

Persze – szerencsére – van egy „gond” a totalitarizmussal. A totalitás elérésére óriási energiák szükségesek, és az abszolút egyneműséget, tömegességet sohasem lehet százszázalékosan elérni. Ez a nagy számok és a viszonylagosság törvényszerűsége – a véletlen, a különlegesség, az esetlegesség jelenléte, ami miatt nem lehet kizárni minden eshetőséget sohasem. Dinamizmusát tekintve a hitleri Németország közelítette meg a leggyorsabban és a legjobban a totális állam „eszméjét” és gyakorlatát (gyorsan nőtt ki, és rohamosan szá-

molta fel a társadalom diffuzitását), mégsem tudott mindenkit belekényszeríteni valamilyen szerepbe, sőt abba sem, hogy mindenki hallgasson, és csak „tegye a dolgát”. Még azt sem tudta elérni, hogy a halálba hajszoljon mindenkit, aki másként gondolkodott.

Az a baj – ha kívülről szemléljük a diktatúrákat, a totális és bűnöző államokat –, hogy a gonosz rendszerekkel nem lehet mit kezdeni. Ez az 1941-es Truman és Roosevelttel dilemma lényege. Roosevelttel hajlandó volt szövetekezni az egyik leggonoszabb rendszerrel a másik leggonoszabb rendszer ellen, Truman – az alelnök – pedig (sommásan mondva) úgy vélte, hagyni kell a két rendszert, hogy gyilkolgassa egymást a kimerülésig. Truman elképzelése cinikusnak hat – lehet, hogy az is –, mert ki tudja, hány emberéletet követelt volna egy elhúzódtó fasiszta–kommunista háború. Másrészt meg ki a megmondhatója annak, hogy helyes volt-e a kommunizmusnak még negyven évet adni, és lehetővé tenni további tízmilliók halálát. A totális rendszerekkel nem igazán lehet mit kezdeni. Mert a totalitarizmus a saját terepén kell hogy bebizonyítsa alkalmatlanságát. Ez egész biztosan megtörténik, csak idő és mérték kérdése. (Hogy aztán a társadalmak újabb hibás irányba mozduljanak?)

Gustav Le Bonnak a tömeglélektanról szóló műve nem sok jóval kecsegtet a tömeget illetően. Ha a társadalmat tömegállapotba hozzuk, akkor annak intellektuális potenciáljából a maradék marad, az emberi kvalitások kivonódnak egymásból. Ha a társadalom tagjai nem nyilvánulhatnak meg közösen, akkor az izoláció és a mechanizmus túlsúlya gyűri maga alá az egyént. Csábító lenne a két véglet között a családot vagy a civil szerveződések mint áthidaló megoldásokat venni, de mindez nem működik. Ma az a tendencia, hogy a társadalom atomizálódik. Ezt súlyosbítja, hogy a technicizált gazdasági közegnek egyszerűen nincs annyi emberre szüksége, mint amennyi van, milliók, sőt milliárdok „feleslegesek”. A „maradok feleslegesnek” érzése általában tagolatlan indulatokat okoz, keserű, frusztrált milliók robbanásra készen panganak, hogy aztán a vad emberek – mint Radovan Karadžić írja versében – egyszer lejöjjenek a hegyekből . . . Csábító lenne a tudatra hivatkozni, de sem a pszichológia, sem a filozófia nem tudja ezt a kérdést megragadni, és a tisztos tudós bizonyosan csak azt tudja állítani, hogy nem tudja, mi az. Miközben a politika széltehen-hosszában erről beszél. Ez pedig nem sok jót sejtet, és én ezt közelről láttam!

6.

Azt hiszem, minden diktatúra működési jellegzetessége, hogy félelmet kelt. Ez dinamikájának egyik, talán legfőbb forrása, a félelem érzelmi töltöttségével tud a tudattalan régiókra hatni (csak mellékesen mondom, hogy a ma szalonképesnek számító államokban a vágyakra hatnak, ami szintén nem állja ki az etikusság kritériumát, és nem tudni, mikorra csalogat elő pusztító energiákat). Nálunk – az egykori Jugoszláviában – a félelem mechanizmusa úgy épült fel, hogy tudatosították: akármilyen politikai változás történik is, az bizonytalanságot okoz (ami igaz), és annak valamilyen véres esemény lehet a következménye (ami nem szükségszerű). Mellesleg a félelem – a rossz lekiismeret miatt – Jugoszlávia születésétől kezdve kísérte az országot. És a véres kimenetel párszor meg is történt, így annak nem szükségszerű volta nem volt nyilvánvaló.

Mindebben az a fonák, hogy Milošević esetében az ijesztgető kezében voltak azok az eszközök, amelyek a fenyegetést valósággá tették. De a félelmet keltő kijelentések nem fenyegetés formájában, hanem az „óva intés” formájában jelentek meg. Így, aki nem akarta látni a fenyegetőt, az azt hihette, hogy valahol a levegőben, az ellenségben van a veszély forrása. De akárhogyan is viszonyult valaki a fenyegetőhöz, egy valami nyilvánvaló volt: félt. Sőt a titoizmusban bizonyos szempontból a félelemre volt szocializálva a lakosság. Sokan – vagy mindenki? – normálisnak tekintették azt, hogy évente legalább egyszer jött a „kurír” (a behívókézbésítő), hogy egy olyan gyakorlatra hívja az embert, amelyről sosem árulták el az elején, hogy valóban gyakorlat van-e, vagy valódi támadás indult az ország ellen. Ez a félelem szocializációjának egy formája volt, a tankönyvek brutális képei, a szöveg, amit minden tanító köteles volt mondani, és az, hogy uzsonnára sorakozva az iskolákban kötelezően elhangzott a „halál a fasizmusra, szabadság a népnek” felkiáltás. (Ez a szlogen lett később Milošević első szlogenjének alapja: „Smrt fašizmu, Slobodan narodu!” – „Halál a fasizmusra, Slobodant a népnek!” És nem szabadságot?!) És az előbbi kötelező felkiáltásban, ami ugye, a majdani szlogen alapja lett, nem a fasizmus kritikája a kivetendő, hanem az, hogy a zsenge gyerekek halált kiáltanak valakire. Ez a szocializációs forma azáltal terhelődött, hogy a történelem véres vonatkozásairól az országban kezdetben sokat sejtetően hallgattak, és általános formában, később pedig a konkrét adatok tengerével árasztották el a lakosságot. Ezek egyben utalások voltak arra is, ami „megtörténhet”. Azt sulykolták az emberekbe, hogy féljenek.

A félelem mindenkit különválasztott – hogy azt ne mondjam: szecesszióra kényszerített, kollektív és egyéni értelemben is –, mindenki félt mindenkitől. Pedig a félelem rossz tanácsadó. Ha megőrjíti az embereket, akkor oroszlánná változnak, és egymás vérért isszák. Jellemző a miloševići propagandára, hogy csak azt hangoztatja – sokat sejtve – „a tömeg könnyen vérengzővé válhat”. (Mindenkinek tudja, miről van szó, de senki nem mondja ki.) Jellemző rá, hogy figyelmeztet bennünket, mi következhet. Bemutatja azt, amikor a tömeg őrlőng itt-ott. Csakhogy ezt nem mondja: „Látod, ez lesz itt is, ha ellentmondasz.” Az őrlőngés a félelem katarzisa. A félelemtől eszeveszett nép pedig mindenre képes.

A 90-es években mindennap sokféle formában hangzott el a felszólítás: félj! Ezzel szemben a Biblia kb. 360-szor mondja: „Ne félj!” De még a buddhizmus, valamint a pszichológia és minden felelős ember, tudós is azt mondja, hogy a félelem nem segít a helyes döntések meghozatalában. Mindezt csak az tudta, aki fáradtságos munkával czekeket a könyveket bújt. Aki megengedte magának a nem-gondolkodás luxusát, az leült a tévé elé, és egyre inkább félt. A félelem egy konkrét helyzetből való menekülést segíti, ez a szerepe. A félelem légköre ellen azonban az ember nem tehet semmit, egy légkör elől nem lehet menekülni, így folyamatosan ront az egyén állapotán. Ahol pedig sokan félnek, ott a társadalom is inog. Ezt az ingó, roskadozó társadalmat mozdította be a miloševići és a 80-as években még létező brutál-kommunista propaganda.

A diktatúrákra jellemző a céltévesztés. Vagy készakarva, vagy – cnyhébb esetben – akarattalanul másról beszélnek, mint ami van. A titoizmusban pl. állandóan a tudatról beszéltek, holott a tudat felettébb kétséges, és már akkor is tudni lehetett, hogy egy normális társadalom akkor lehetséges, ha az embe-

rek tudattalanja többnyire rendben van, tehát az emberek tudattalanjáról kell gondolkodni, azzal foglalkozni (ez meglehetősen futuristán hangzik, de a tudattal eddig nem ért el senki semmit). A brutál-kommunista propaganda pedig állandóan a tudatról papolt. A titoizmusban állandóan a testvériség–egységéről papoltak, pedig a nem testvéri alapú kikönyöklés folyt. A titoizmusban az ország sorsszerű létrejöttéről beszéltek, pedig a szétesése lett sorsszerű.

A diktatúrák és a totalitarizmusok másik általános jellemzője – ez a céltévesztésből fakad –, hogy miközben helyesnek tartanak magukról mindent, aközben rendszerint merő helytelenység az, amit csinálnak. Valójában az ember könnyen kimondhatja, hogy az igazság és a szeretet totalitarizmusában hajlandó lenne élni, sőt boldog is lenne. Ha az ember alkalmas lenne arra, hogy a diktatúrát a vegytiszta méltányossággal, jósággal, igazsággal töltsé meg, akkor az ilyen kijelentésben lenne valami értelem, mivel azonban az ember nem ilyen, nincs értelme ilyen kijelentésnek. Ezért a diktatúra az említett értékekkel összeegyeztethetetlen, mert az ember sem összeegyeztethető. A megengedő viszonyulás adhat szabadságot, akár a jóra is, igaz a gonoszra is, sőt ennél többet is – szabadságot az etikához való kötöttséghez. Ellenben a diktatúrában az eseti gonoszság általános érvényű lehet, ha az uralkodó agyában matat, így a dominóelvhöz hasonlóan romba dönthet mindent. Márpedig nincs ember, aki legalább az eseti gonoszságtól mentes lenne. Ha egy emberre épít az államrendszer, az a bizonyos gonoszság valamilyen formáját okozza – ha nem rögtön, hát később –, sőt a hatalomban csücsülőnek nincs is esélye arra, hogy érzékelje ballépéseit. A diktatúra ellentéte a szabadság, a diktatúrában megnyilvánuló gonosz ellentéte a jóság, de a gonoszság–jóság küzdelme az emberben folyik, bár nem igazán akar eldőlni, ezért veszélyes a diktatúra, következképpen a társadalomban a szabadság–diktatúra harcnak kell eldőlnie. Az előző még az egyénben sem tud egészen biztosan eldőlni. Egyszerre sokszzerű és individuális is. Lehetetlen biztos mércét megállapítani, társadalomtudományos szempontból értelmezhetetlen. A szabadság–diktatúra ellentétpár pedig egy olyan tengelyt alkot, amelyen megtalálhatjuk egy-egy társadalom súlypontját, az egyik vagy a másik véglethez közelebb, ráadásul könnyen elmozdulhat a helyéről. Semmi biztosat nem mondhatunk tehát. Csak az a bizonyos, hogy az etikai minőségű szabadság felé kell kormányozni a társadalmakat. A cél lehetlensége miatt akár félhetünk is, sőt a diktatúra kialakulásától félnünk is kell. Az a lényeg, hogyan vezetjük le félelmünket.

A titoizmus nem volt sem erkölcsös, sem megengedő, mint ahogy Tito sem volt az, azaz csak részben volt az, de a rész kevés. Ilyen szempontból a kicsit diktatúra is nagyon az. Az ideológiák diktatúrája elvben nem emberekre épül, de a gyakorlatban emberek csinálják, sőt segít is nekik, ha egy ideológia mögé bújhatnak. Másrészt egy ideológiát nem lehet úgy megfogalmazni, hogy mindennel és mindenkivel megengedő legyen, mert akkor nincs is megfogalmazva, vagyis valakivel, valamivel korlátozó kell hogy legyen, a titoizmus és jugoszlávizmus is ilyen volt. Félelmeiktől volt terhes, egyéni egzisztenciális, kollektív – országféltő – félelmeitől is. Ez a félelem azonban nem valamilyen produktív hatással érelődött, nem alkotó szenvedéllyé nemesült, hanem őrzöngsbe esapott át.

II. AHOGY ÉN LÁTTAM

7.

Jó tizenöt éve, hogy közszájon kezdett forogni a szecesszió szó. A titoizmus állóvízbe dobták be. Abba az állóvízbe, amely víz alatti aknáktól hemzsegett, és az egyén „szabadon” csak úgy nyilvánulhatott meg, ha azt mondta, amit mondania kell. A titoizmus kollektívizmusa bedarálta az egyént a szabadság irányított imázsának képébe, miközben valódi szabadság nem volt. Valójában a bikacsök suhogása hallatszott, miközben azt a szabadság szeleként definiálták.

Az állatidomítás metodikája, hogy születésüktől fogva módszeresen verik őket. Így gyártják az agresszív kutyákat is. A bullterriereket órákig kínozzák, különböző tréningekkel, hogy erősek és kegyetlenek legyenek. A lovakat először szélhámosnak fogják be, majd zablát adnak a szájukba, és akkor húzd! A tigriseket ostorral verik, hogy átugorják a tüzes karikát, majd amikor átugrották, cukrot adnak nekik. Szemükben a páni félelem – melyik állat szereti a tüzet? És át kell ugorniuk újra és újra. „Csak néhány patkány- s cápafajta öli tulajdon véreit . . .” Az embert nem szükséges úgy tanítani, mint az állatokat, elég az, ha bemutatják azt, amint valakit bántanak, mert így is bele tudja élni magát mások helyzetébe. A titoizmus ezt tette (pl. amikor a pionírcsoportokat vezette a jasenovaci kampók között, miután vagy mielőtt egy propagandafilmet tekintettek meg). Aki akart, tudhatott Goli otokról, és arról, hogy tetvesek voltak, és hogy egyeseket nyakig szarban járatnak. Ezt még a képzelet is tovább görgethette, hogy szorongássá váljon, és hogy a tudattalan csengője mellé sülyedjen. Még ha valaki nem is hallgatott ilyen történeteket, az a sajtótól és a tévéből értesülhetett arról, hogy valaki kegyvesztett lett, és beindult a képzelete.

Mégis az oroszlan, ha túlságosan ostorozzák, egyszer megtörténhet, hogy belevájja körmeit idomítójába, a ló megbokrosodik, a kutya harap. Az ember nemesebb, a diktatúra mégsem kezelte másként az embert. Az iskolákban az lett a szokás, hogy alázatos és gondolkodni nem tudó embereket neveljenek. Először letörrik az érdeklődést, utána letörrik az akaratukat, majd beletiporják a szürke tunyaságba az előkészített „gyerekanyag”-ot. Ezt tette Tito után is a Tito-ideológia. Pedig a társadalom szó gyökere a társ szó. A közösség érzésétől így paradox módon az a társadalom vont meg bennünket, amely a kollektívizmust hirdette. Nem tudhattuk, ki a társunk, és azt sem, hogy van-e ilyen. Minden arra utalt, hogy egyedül vagy kevesen vagyunk, így volt ez a titoizmusban, és csorbíthatatlanul továbbélt a miloševićizmusban. Ez tesz/tett tönkre minket. Könnyű dolga volt a diktátornak és médiamunkásainak. A marxizmus által tönkretett és kiűrtett jelentéstartalmú társadalom helyett kínált fel valamit és kényszerített bele, akit lehetett, az új paradigmába – a nemzetinek deklarált kollektív totalitarizmusba. Hál’ istennek, ezt a kollektív totalitarizmust nem nekem találták ki, hisz nem szerb voltam, magyarként pedig nem érinthetett meg a szerb nacionalista retorika, de ki tudja, hogyan dőltem volna be neki, ha szerbnek születek. Mindvégig pótváriációként – koncként – ott volt a kapaszkodó minden nemzetiségnek is: a jugoszlavizmus, de ezen a nemzetiségiek többsége átlátott, és a propaganda is a többségre koncentrált. A diktátor megtalálta a varázskombinációt, ő lett az, aki a szecesszió rémével rémisztgetett

mindenkit, miközben a szecesszió vágányainak váltókezelője ő volt. Milošević a politikai – és jogi – értelemben vett gyerekkoromba robbant be, életem javát az ő ténykedése határozza meg, politikával kapcsolatos nézeteim kialakulása javarészt az ő ideje alatt történt. Eddigi életem egyharmad részében, életem felnőtt részében, állandóan arra kényszerített (vajon véglegesen használhatjuk-e itt a – lezárt – múlt időt, hiszen még akkor is, ha letűnik a politikai szintérről, a piszka itt marad) fullajtárjai által, hogy többedmagammal a bizonytalan jövő, a katonai behívó, munkanélküliség, pénztelenség tűzkarikáján ugorjunk által, a nyomor tűzkarikáján szintén. És a varázsigtét – szecesszió – is elmondta, hogy esetleg valódi tűzzel is találkozunk – vérengző oroszlánként. Az érzelmi alapjai megvoltak ennek, csak a minta, amit felkínált, az nem tett szert nekem – így szerencsém volt, nem úgy, mint szerb társaimnak, akiknek cleve tetszett az, amit a titoizmus tartalmának ellenében kínált.

A jugoszláv összeomlásban (is?) az az érdekes, hogy szinte észrevétlenül húzódtak a bőrünk alá a diktatúra következményei. Ha valaki 1994-ben azt kérdezte volna tőlem, hogy vagyok, akkor azt mondtam volna: hisz látja egészben vagyok, jól vagyok. Létjogosultságot nyert az a vélekedés, hogy valójában az van rosszul, akinek – mondjuk – az agya szétkenődött a betonon, akinek hiányzik valamelyik végtagja, vagy akit kórházban ápolnak. Valójában rosszul volt, és egyre rosszabbul lett mindenki.

Jugoszláviában nemcsak az én viszonylag fiatal generációm nyafoghat, sőt főleg nem az. Minden ma élő ember, akinek köze volt ehhez az államalakulathoz, valamilyen formában átélte a diktatúrát. Az öregemberek csak azt élték át, annak különböző változatait (ez az „idomítás” effektus). Azt hittük – mi, akkoriban még, naiv nagykamaszok –, hogy ebből az állapotból csak a diktatúrából való kiút lehetséges. Úgy is tűnt, hogy kifelé haladunk, sőt úgy tűnt, hogy jóval a kelet-európai, 1989 környékén omladozó diktatúrák előtt járunk, de valójában be a diktatúrába haladtunk, azaz az ország egésze szétesőben volt. (Akkoriban az Ante Marković-féle Reformpárt osztogatott egy jelvényt, amelyen a YU rövidítés felől három nyíl mutatott szétfelé. Hogy a francha találtak pont egy ilyen jelvényt?) Igazából szétfelé haladtunk, el és bele a diktatúrába. A diktatúrára hajlamosabb vidéken a mindenkori jugoszlavizmus esszenciája lépett működésbe: az országföltés. Ezt tudatosan is gerjesztették.

A titói jugoszlávia legtartósabb velejárója az országföltés volt. Nem különbözött ebben elődeinél. Így kézenfekvő volt a szecesszionizmus szó elővétele a „jó nép” mozgósítása érdekében. Igaz, hogy nemcsak ezzel tüsténkedtek, hanem a nemzeti sérelmek felsorolásával is. Az így felbolydult országba dobták be a szecesszió, szecesszionizmus fogalmát. Addig a biológusok ismerték, a zuzmók szaporodását illetően, meg tudós jogászok, esetleg történészek. Aki pedig tanácstalan volt, utánanézhett a latin szótárban – én is így tettem. A latin secessio szó szótári jelentése 1. félrevonulás, eltávozás, kivonulás, 2. (politikai) meghasonlás, elkülönülés. Szédítő karrierje még a Belgrádi Tévé valamely szpíkerének csúnya fintora és összehúzott szemöldöke kíséretével indult. Közben a becses közönség nem is igazán tudta, miről van szó, hiszen nem volt kimondva, hogy akkor majd ezért halni meg ölni kell, de mégis mindenki tudta, hogy a szecesszionisták rossz fiúk – „országapucitól” dá-dát kell majd kapniuk. Ezt a szédítő karriert egy másik markáns arc egyengette. Slobodant a népnek – mindenhonnan ránk nézett egy időben (a falról, a buszban, a WC-

ben) fizimiskájához illően – amelyet már akkor sokan pózolásnak és modorosságnak tartottak. De a többségnek szinte a karikatúrajegyeket viselő arc kellett. Markáns szövege döglesztő, illetve lelkesítő volt, attól függően, milyen hozzáállással hallgatták. Ha baj volt, ha valamit akart, csak kiáltott: szecesszionizmus! És lőn szecesszionizmus. Az ország széthullása egy önmegvalósító jóslat lett. A szecesszió szó foglalta össze és jelenítette meg a jugoszláv társadalom maximáját. Ez pedig az volt kezdetben, hogy ahol szerb vér van (ördög–dögör), az szerb föld. A szecesszionista valahol ugyanazt jelentette, mint a titoizmusban a fasizmus és usztasa, nem véletlen, hogy az usztasa szó ismét előjött, mint hogy az sem véletlen, hogy az usztasa–jogpárti eszmék is életre keltek a rügyczni kész lappangás állapotából az önmegvalósító jóslat hatására, mint a milosevićizmus jugoszlávizmus ellentéparjai . . . Aztán mindezt látva, hallva, mást nem tehettem, mint hogy félrevonultam. Nem értettem, mit látnak abban a karikatúraszerű ábrázatban – ma sem merem levonni a következtetést. (Önmaguk prepotens vágyait vetíthették belé?) Nem érthettem, mert nem a mennyei nép tagja voltam, csak egy magyar. H. E. T. – ahogy kitaláltuk az egyetemen: Háború Esetén Tűsz. Kivonultam, és könyvekkel bástyáztam körül magam. De ez nem segített, mert hamarosan megtanultuk a gyakorlatban is, mit jelent a kizárólagosság, és az erre épülő totalitarizmus, a könyvekből épült bástyák nem voltak elégséges védművek, mert hozzám is becsengetett valaki, akit nem vártam, egy valaki, aki behívókat hozott, mert ő is egy egyszerű ember volt, akinek valami egyszerű dolga volt a világban és a rendszerben. Mint Eichmann-nak, neki is volt egy feladata. Éreztük a bőrünkön – én szerencsére kevésbé –, mit hozott mindez: háborút, vért, halált. Ha nem is érintett mindenkit közvetlenül, de bárkinek hiányozhat valami, valaki . . . Országos szinten az hatott, ahogy a szpiker mondogatta – egyre gyakrabban – a varázsszót: szecesszionizmus, hogy aztán az egészen durva kifejezések is előkerüljenek. Kettős hatással volt ez: egyrészt eszeveszetten rohantak ki az országhól, akik különben sem voltak iránta nagy bizalommal, másrészt pedig „megfelelően” hiszterizálta az „országföltő” közvéleményt. Harmadrészt – mert ez is volt – egyre inkább félt az, aki nem tudott idejében távozni. Sorra váltak hát ki a tagköztársaságok Jugoszláviából, miközben a legcsúnyább szitkokkal illették őket. Nem tudtam megítélni, igazak-e a vádak, de büzlött valami. Az intuícióm – no, meg az, amit 1988–89-ben hallottam a Jugoszláv Néphadseregben – azt súgta, hogy hazudnak. Az intuícióm igazolást is nyert, általában rest voltam utánanézni a térképeken, hogy pontosan tudjam, mi hol történik (mert körülbelül tudtam), de nem mindig voltam rest. Kezdetben meglepve tapasztaltam, hogy kétszer is elmondják ugyanazt egy-egy területről, csak pont a szomszéd falu kapcsán, sőt – egy barátom hívta fel rá a figyelmemet –, hogy egyik esetben Boszniáról beszéltek, hogy aztán Hercegovináról beszéljenek, két térségről, pedig a két település között alig van néhány kilométer (olyan ez, mintha Röske meg Horgos kapcsán beszéljünk két térségről, noha egy térségről van szó). Aztán ma már ismert a hamisított fényképek meg a hazugságok egy része is.

Kezdetben mindennap 16 és 20 óra között hallgattam híreket (két krónika a Kossuthon, úvidéki magyar hírek, szerb hírek), sőt a 22 órai híreket is meghallgattam. Meghatározott időben óraszámra, szobatársammal vagy a szüleimmel, majd a feleségemmel szinte „lőgtünk” a hírforrásokon. Hegyezett fülek-

kel hallgattuk a híreket. A különféle adók információi közül próbáltuk kifejezni a nagybetűs Hírt, vagyis azt, hogy mi is van valójában. Aztán másnap mindig volt valaki, akivel megbeszélhettem, mit mondott a BBC vagy az Amerika Hangja. Történt egyszer (azt hiszem, 1992-ben), hogy egy bemondónő alig tudta visszafojtani kéjesen elégedett mosolyát, amikor valahol egy horvát zászlót tapostak. Ezen élmény hatására nem néztem többé jugoszláv tévét. Már addig is tudtam, hogy a szerb tévé a félretájékoztató világ bajnoka. A Újvidéki Televízió és Rádió dolgozói pedig féltek. Iszonyúan féltek. Remegett a hangjuk, nagyokat nyeltek. Akkoriban Jugoszláviában csak egy dolgot lehetett tenni, és azt megtanulták az emberek igazán: FÉLNI!!! Aztán úgy éreztem, nincs már hírforrás, amit érdemes hallgatni az „isten háta mögött”. Egy ideig Szabadkán voltam, de úgy éreztem, az is az isten háta mögött van. Olyannyira, hogy amikor elköltöztem szüleimtől – valójában az isten háta mögé –, be sem állítottam a sufnyiból elővett öskori tévét a belgrádi és újvidéki adókat. Az egészben az volt a groteszk, hogy miközben a szabadság, és a felszabadítás illúziójában ringatta híveit a Szerb RTV-nek keresztelt propagandagépezet – a Politika kiadójával meg a rádióműsorokkal együtt –, valójában a háború rabszolgája lett. Miközben a propaganda a győzelemről regélt, veszítettek, és miközben a szuverenitásról papolt, a szuverenitás lehetősége számolódt fel, és miközben a fényes jövőről beszélt, sötét jövő született. Emlékszem, egyszer eldöntöttem, hogy folyamatosan elemezni fogom az SZRT híreit. Füzettel a kezemben a tévé elé ültem, és jegyeztem, hogy melyik hírhez fűznek tendenciózus kommentárt – mindegyikhez fűztek. Aznap került meg az ellopott híres *Impresszió* c. kép – ehhez azt tették hozzá, hogy milyen jó fejleszteni a rendőrséget. Lemondtam arról, hogy lejegyezzem a tendenciózus dolgokat. Minden tendenciózus volt!

Azt tudhatta mindenki, hogy melyik politikus ült le az elnök – a főszeccsziós – pamlagára, de azt nem tudta, hogy a szomszéd faluban mi történt. Teljesen izolálttá váltam. Leválasztott a társadalmi közeg a társadalomról. Egyetemi évfolyamtársaim némelyike pravoszlávos stílust vett fel, és nem szenvedhettem dumájukat. Ők sem az enyémet. Barátaim sorra távoztak, (Stockholmtól Melbourne-ig vannak szétszórva, még a Dél-afrikai Köztársaságba is távoztak ismerőseim, sőt Argentínába is. Azt hiszem, hogy a kontinensek közül csak Ázsiába nem ment senki – de oda meg a bosnyákok mentek szép számmal.) Milyen érzés évekig csak két-három emberrel beszélgetni „szájkosár” nélkül? Nos, én tudom. Állandó önismételtetés. Ember az embernek teljesen idegenné válhatott, még akkor is, ha egy lépcsőházat használtak és egy újságosnál vették az újságjaikat. Ez az állapot a bűvárharangok képzetét keltette bennem. Egy-egy bűvárharangban egy-egy család vagy régen kialakult baráti társaság ült, esetleg a tömeg-óceánon időnként átúszhatott az ember egy másik bűvárharangba . . . Közben sok ismeretlen bűvárharangot került meg.

Ezzel szemben a Kossuth rádióban többé-kevésbé szabadon dönthettek a híranyag kiválasztásáról. Ha valamit a Kossuthon hallottunk, az hír volt. Mivel azonban a riporterekre akkoriban gyakran lóttek, kevesen voltak, akik az életüket kockáztatták a nagybetűs Hírért. Pontosabban kevesen voltak ahhoz, hogy elégséges valódi hír gyűljön össze, az azonban túl soknak is tekinthető, hogy hányukat ölték meg, hányukat sebesítették meg, vagy hányukra lóttek. Egy szavam sem lehetett, hiszen egy fityinggel sem támogattam az oknyomozó

riportot művelő sajtóorgánumokat. Ellenben a szerb tévét vastagon megfizettem, hiszen az áramszolgáltatási díjba volt belefoglalva az előfizetés, sőt ad absurdum még azok a reklámok sem ingerelhettek fogyasztásra, amelyeket a külföldi adókon láttam, mert útlevelem sem volt, amivel átmehettem volna. Akkoriban akkor kaphatott valaki útlevelet, ha tartalékos szolgálatra jelentkezett, tehát nem volt útlevelem. Mégis az a kérdés motoszkált bennem, hogy külföldről nem akarnak beavatkozni a jugoszláviai politikai küzdelembé, és hogy nem akarnak az igazság eljuttatásával hatni a rendszer ingására. Úgy éreztem, az is politika, hogy többnyire hallgatnak, és hogy azáltal is rabbá tesznek. És valóban rabnak éreztem magam, mert ha lett volna is útlevelem, akkor is sarcot kellett volna fizetnem ahhoz, hogy kijussak az országból. Ez a sarc esetenként a fizetésem 1/6-át is tette. Egyre haragosabb voltam, miközben a közvetítési kísérletek sorra dugába dőltek. Állatokká tettek bennünket majdnem. Öt évig itták egymás véréit azok, akik – mondjuk – csak a Szerb RTV műsorait nézték, hallgatták.

Tárgyilagosan gondolkodva megállapíthatom: nem valószínű, hogy igazán „állattá” váltam volna, hisz a katonai behívót kézbesítő előtt becsaptam az ajtót . . . Ez volt ugyanis az akkoriban terjesztett behívót elkerülő algoritmus második pontja. (Az első pont az volt, hogy nem kell ajtót nyitni.) Szerencsém volt . . . Nem gumibotos rendőrök kíséretében jött a „becsületes, jóhiszemű kézbesítő”, az „egyszerű ember”. Hősiességről – ami engem illet – szó sem volt, gyávaságról igen, hiszen azután sokáig összerezzentem, ha valaki csengett. Genetikus biztonságkeresésről volt szó, hiszen szüleim nem túl korán született gyereke voltam, és családom utolsó férfitagja, illetéknéppen nem lett volna senkinek kifejezetten jó, és egyáltalán nem lett volna produktív, ha valahol egy golyóval vagy gránáttal találkozom. Azt pedig főképpen nem akartam, hogy „magva szakadjon” a burnsi „öljek meg egy csapásra húszat, sokkal dicsőbb, ha egyet nemzék!” felismerés is gyakran az eszemben járt, mert persze ölni – mondjuk, rozsdás kanalakkal, ahogy Šešelj ajánlotta – sem volt kedvem. (Nemzeni viszont igen.) A döntő mégis ez volt: nem láttam értelmét annak, hogy bármit is tegyek azért a hatalomtól és vértől részeg kocsmatöltelék, effektíven örült, képmutató tagjaiért, akik között garmadával voltak olyanok, akik összevissza hazudoztak. Vladislav Jovanović, Milošević sakkozó külügyminisztere a klasszikusa ennek a típusnak, egyszer sem hallottam igazat mondani. Gyakran a jelenések könyvének paráznájára is asszociáltam, és a hozzájuk hasonló társadalomért, aminek én is része voltam, de inkább csak zárványa, nem akartam semmit tenni. A külföldről jövő műsorok – információk – segítettek embernek maradni. És abban is, hogy meg ne örüljek attól az iszonyatos „propagandanyomástól”, amely rám/ránk nehezedett. Mindennap volt több kicsi és két nagy „oázis”, az oázisban pedig egy kis hűsítő híryanag, amely elhangzott a töméntelen aprólékosan kidolgozott győzelmi méltatás – *mocsok* – ellenében. Akkoriban nem izgatott túlságosan bennünket hogy óránként ugyanazokat a mondatokat hallottuk. Még az Újvidéki Rádió hírei közül is ki lehetett hámozni valamit. Mert azt nem parancsolhatja meg senki, hogy milyen hanghordozással mondjon valaki valamit, és azt sem, hol bakizzon, meg azt, hogy hol csukoljon meg a hangja. A hírek hallgatása egyben azok logikai, pszichológiai, meg ki tudja, milyen analízise is volt. Kitanultam, hogy a rádiós mikor mondja azt, amit el is hisz, és mikor

mond valamit csak azért, mert muszáj neki. (Az utóbbi esetben gyorsabban, nemegyszer hadarva, a bakikat kevésbé javítva, monoton hangon beszéltek.) Attól viszont idegrohamot kaptam, amikor a Kossuth rádióban átvették a szerb tévé híreit, vagy amikor a BBC-n a szerb tévé képeit. Ez teljesen felesleges volt, hiszen az iskolákban, a munkahelyeken, az utcákon, mindenhol újramondták a Szerb TV céltudatosan válogatott, hírnek csúfolt féligazságait. Megtudtam azt is, hogy a jugoszláv adókon közölt információ mennyiség fordítottan arányos az információk fontosságával, és hogy a külföldi adókon előbb meghallom, hol vannak tényleg súlyos harcok, a jugoszláv adókon való hallgatás ezekről a harcokról pedig szabály szerint a harctéri vereséget jelentette. Egy időben volt egy szlovák nemzetiségű ismerősöm, aki a horvát rádió adásait hallgatta – nem tudtam, hogyan fogta az adást, meg az én programomba nem is fért már be – velem is gyakran „konzultáltam”.

Kb. 1993-ig sokszor arra koncentráltam – szégyen, nem szégyen – hogy ne reszkessek, mint a nyárfalevél. Mert – ugye – félni is tudni kell, annak is van technikája . . . Persze nem mindig rezegtem, sőt többnyire nem, de azért épp eleget. Akkoriban szorongtam leginkább, amikor valami tűzszünetet írtak alá, ugyanis szabály szerint ekkor „újult ki” a „minden addiginál hevesebb tűzpár-baj” a „Mittudoménmilyenvica” falu környékén. 1995-ig az egyik barátom száján már berepült egy repesz – csoda volt, hogy túlélte, ugyanis a járomcsontja alatt, és nem máshol repült ki –, a másik közelében pedig gránát robbant Boszniában, miközben mindenki aludt. Az a sátor, amelyben ő aludt, a szomszédja volt annak a sátornak, amelyben a robbanás történt. Mindezért a leszerelés után évekig begörcsölt a lába, ha belobbant a gázkályha. Elég fronttörténetet hallottam, miközben a rádióban azt mondták – az ellenség kezdeményezte lövöldözésben nem halt meg jugoszláv katona, az ellenség soraiban viszont súlyos veszteségek vannak. Igazából nem is tudom, mennyit féltem, mert az emlékezet felettébb csalóka. Eszelősen hajtogattam – szüleim rosszallásai kíséretében –, hogy nem győzhetnek a képmutatók, akik a jugoszlávok sokak számára magasztos eszméjét arra használták, hogy egy népcsoport többségét formálisan, egy jelentős részét pedig gyakorlatilag is a másik ellen irányítsák. (Ez a meghatározás a pontos, noha elég körülményes. Én akkor sokkal rövidebb szót használtam, mert nem tudtam ezt végiggondolni.) Hallgass, fiam – mondták ilyenkor. Fogd be a szád – így az apám –, nem kell senkinek tudnia, mit gondolsz. – Hallgass, fiam, az isten szerelmére, legalább rám legyél tekintettel – mondta az anyám. Mit csinállok, ha egyszer valaki belő az ablakon?! Évekig január 6-án és 13-án hallgattuk, mint ropognak a karácsonyi és újévi sorozatlövések. Hallgass! – volt a következtetés – jó, amíg csak a levegőbe lőnek. – Elhitették velünk, hogy félnünk kell. Ez a szecesszió. És az ember vagy tőlük különült el, vagy magányba burkolódzott, és elbujtatta minden gondolatát – ha jobban belegondolunk, ez szecesszió. Sokan lehalkították a rádiót – nem kell senkinek tudnia, mit hallgat. Más lehalkította a tévékészüléket – nem kell tudnia senkinek, hogy a „pesti híreket” nézi. Ez szecesszió. Az emberek halkabba fogták dobozlakásaikban a beszédet – meghallhatják – mondták. Ez szecesszió. A munkahelyeken csak azok beszéltek, akik egyetértettek, mások lelkükben morzsolták önmagukat – de hallgatni kellett. Ez az igazi szecesszionizmus – szétválasztódás. Jómagam csaknem tíz évig nem beszélgettem szerb ismerőscimmel semmilyen komoly dologról. De közben igyekeztem nekik na-

gyokat köszönni, nehogy valami eszükbe jusson. A gyerekkori barátok? Ki tudja, mit gondolnak? Nem kell semmit feszegetni. Aztán egyesekről tudtam, mit gondolnak, de nem volt értelme beszélgetni, mert az ő gondolataik „erősebbek” voltak, egy államapparátus állt mögöttük. Új ismerősöknél nem érte meg kockáztatni és feltárni a kártyáimat. Igyekeztem minél előbb befejezni a beszélgetéseket. Hallgattam. Ekkoriban járt eszemben az, hogy az emberek Jugoszláviában egy „skinner dobozban” vannak. Ez az egész ország egy skinner doboz, és innen, úgy látszik, az egész világ is egy skinner doboz. A tévékészülék, az Idiot Box mindig valamilyen homályos és „nagyon közeli” reményt csilantott fel, amely ma nem válik valóra ugyan, de holnap talán . . . És ez így megy százszor meg százszor. 1991-ben le voltam sújtva, 1992 telétől éreztem, hogy nem sikerülhet a „Karlovac, Karlobag, Virovitica” terv, 1993 végétől pedig folyamatosan még fél évet adtam a hódító hadsereg összeomlásának. Ebbéli reményemet táplálta az, hogy Szerbiából nem akarnak menni a tartalékosok Boszniába. De Milošević ügyes volt, mindig szerzett valahonnan pénzt, én pedig egyre idegesebb lettem.

Aztán volt olyan is, hogy szüleim hangos rosszállása ellenére (ők is csak azért rosszállották, mert félték, hogy meghallják) – nagyokat kurjongatva, levegőbe bokszolva ugráltam, mint a focista, aki gólt rúgott, és örül – ugráltam és fogaimat vicsorgattam. Átéltam valamilyen elemi érzelmet, a győzelem érzését: Gergely megölte a sárkányt, ezt éreztem! Ez akkor volt, amikor a szerbnek és hadseregnek mondott erőszakszervezet valahol nagyon felsült. Az 1995-ös boszniai bombázásoknak pedig nagyon megörültem, hogy aztán decemberben a Magyarzó Pistikével együtt mondjam: Mennyből a NATO . . . Letelt a két-három évig tartó „még legfeljebb fél év”.

Csupán mindez után volt időm átgondolni, hogy én is bűnrészes lettem. Vörösmarty szavai akkor rám is vonatkoztak. Ő ugyanis ezt mondja – „A földnek fáj az ember”, és hogy az ember „sárkányfog vetemény”. Akaratom ellenére indirekt módon, kissé hasonlítani kezdtem a Sloba meg Šešelj legényekhez – csak fordított előjellel (Az IRA-szimpatizáns gyerek érzelmei tértek vissza – ez a regresszió.) Nem gondoltam végig, hogy a mi oldalunkon is, a rossz ügyért harcolók közül, sőt akiket ellenségeimnek tartottam (micsoda ambivalencia!), emberek haltak meg, akiket ugyanúgy sirattak talán, mint a másik oldal halottait. A szerbek és a horvátok szokása nagyjából egyforma. Amikor meghal valaki, az asszonyok a halott mellett virrasztva egész éjszaka folyamán fennhangon, kórusban sírva, teljes torokból ordítanak valamilyen ősi, kereszténység előtti gyökerű, borzasztó, szívszaggató kultikus éneket. Nincs erre magyar szó, ezt úgy hívják: „naricanje”. (A „rikati” ige etimológiailag rokona az előbb említett főnévnek, és szarvasbögést jelent.) Borzasztó hallgatni, ha az asszonyok „bögnek”, majdnem olyan borzasztó, mint a halál. Mégsem volt lelkiismeret-furdalásom, hisz nem ártottam senkinek. Nem úgy, mint egy tűzér (egy félig szlovén, félig szerb gyerek), akivel akkor laktam egy szobában, amikor még nagyban folyt a háború. Ezt mondta: én naponta 20–30 lövedéknek számoltam ki a pályáját, három hónapig voltam tartalékos, az legalább 2000 lövés . . ., ha ennek a tíz százaléka célba talált, akkor több száz ember halálát okoztam . . . (1991-ben volt tartalékos, nem sokkal a háború kezdete után, amikor még volt mit széllőni.)

A Szerb RTV nem tett közvetlen módon ugyan állattá, de közvetett úton elindult a süllyedés. Látván, hallván azt, hogy a világon az internet terjed, hogy kereskedelmi tévéadók indulnak, és hogy újabb autómódellek jelennek meg, nos ehhez képest erőteljes kontraszthatás volt az, hogy mi arra sem vagyunk képesek, hogy a demokrácia látszatát keltsük, pontosabban csak erre voltak képesek helyi használatra. Borzasztó volt, hogy a gumibotokat, kalasnyikovokat szorongató szaralakat nem szar alaknak, hanem hősnek tartják, és nem tudják, hogy eladták a lelküket, és csak azért nem vernek szét bennünket, mert nem kaptak rá parancsot (mellesleg sokszor úgy éreztem, hogy jó lenne nekik odasózni, de nem akartam magam megveretni, meg szüleim egyetlen gyereke voltam/vagyok, és ez a felelősség mindig távol tartott a gyülekezésektől). Tudtam, hogy a gumibotos „elvtársak” csak azért nem kaptak parancsot mindenki szétverésére, mert „pillanatnyilag” nem célirányos és racionális ez a megoldás. Aztán 1998–99-től az is racionálissá vált, hogy a fiatalságot, „az ország ékét” verjék. Mindenkinek világos lett, hogy – vagy így, vagy úgy – becsapták őket. Én – mi, más nemzetiségű gondolkodó emberkéek – ezt már a kezdet kezdetétől tudtuk, de a vélekedésünk megbizonyosodása nem okozott – legalábbis nekem nem – nagy örömet. Az egyre világosabb lett, hogy az a rendszer, amely a tévéhíradó „objektív” információira és a bevethető erőszakra épül, születésétől fogva halott. Csak az volt a kérdés, mennyi idő kell ahhoz, hogy az emberek belássák ezt – „Jó, hazudik a tv, de miért üldözték el az usztasák a szerbeket.” Ez volt ugyanis az első botránykő, ami miatt – egyébként érthető módon – nem tudott racionálisan gondolkodni a szerb közvélemény. Ez a más ügyek miatt is bénult állapotú, időszak Daytontól 2000 októberéig tartott. Először az nem volt világos, hogy hogyan lehet vereség nélkül – ahogy azt a propaganda állította – lemondani azokról a területekről, amelyekért évekig harcoltak, aztán ezt az a-ha élményt megakadályozta a kosovói válság szinten tartása. Az újabb 1999-es „győzelem” groteszk volt, és egyre inkább lekopott a máz az erőszakról. Ja, és ha már itt vagyunk, az 1999-es bombázásnak is örültem – noha akkoriban már a libidóm nagyobb részét értelmesebb dolgokba fektettem, a második gyereket vártuk, az elsőt neveltük. Persze, nem annak örültem, hogy most katonákat meg civileket ölnek meg, de annak igen, hogy egyértelműen – hogy a hülye is értse – nyakon csapták a rendszert. Azt sem tudtam elképzelni, hogy vajon mi másért hagyott volna fel a kosovóiak elüldözésével, ha nem azért, hogy a hatalmára törtek. (Az amerikai értelmiségieket, akik a bombázások ellen voltak, értettem, de ők nem értették a helyzetet.) Milošević 1995 után – ha tartja magát a szerződéshez – bukott politikus lett volna, de ő tudta azt is, amit sokan sejtettek, sőt tudtak is, de nem beszéltek róla: hogy bűnös. Az elégedetlenség elemei lassan nyilvánvalóvá váltak, a többségiek egyre gyakrabban kezdték kimondani azt, amit sokan és régóta gondoltak. Konkrétan: Lovčenacon előbb tüntettek Milošević ellen, mint Szabadkán. Pedig az „csak” egy falu. (Ja, és a falvak. Jöttek az autóbuszok. Hallgass – volt a következtetés –, nehogy legközelebb téged vigyenek.) Nišben már 2000. október 5-én bűnösnek nevezték a diktátort, ott már 2000 tavaszán biztos tény volt, hogy vége – csakhogy ezt nem tudhatta mindenki az országban. (Milyen jó, hogy én tudtam! Milyen jók a hazafias helyekre vezető osztálykirándulások, amelyeken akkor részt vettem!)

Slobo az idő múlásával egyre kevésbé használta arcát, szinte különleges kegynek kezdett számítani az, amikor valami fontos ügyben a nép elé állt.

Újabbán már nem is nagyon mutathatja arcát. A legutolsó plakát, amin totálban látható, a „ki a bűnös” kampány részeként kapott egy kis plakátragasztót. A jövőben bizonyára védekezni kényszerül. Azzal védekezhet, hogy átkos munkáját nem ő, hanem szckundánsai végezték – a felelősség áthárítása –, azzal védekezhet, hogy a szóban kiadott parancsoknak nincs nyoma, miközben majd mindent megpróbálnak rákenni a tettetársai, a szóbeli parancsokra hivatkozva. Amíg hatalmon volt, az intézmények személytelensége mögé bújt. De kilóg a lóláb. És azt most már mindenki láthatja, aki látni akarja. Most már mindenki tudja, a miloševići jogállam a jogrendszer palástjába burkolt erőszak, ebben éltünk, és ez lett egyre intenzívebb élményünk az elmúlt évtizedben.

Kialakult bennem az a magyarázat is, hogy vajon ki az, aki egy államban akart élni egy ilyen emberrel. Ha nem is fő oka volt a szeparatizmusnak, de Macedónia és Bosznia esetében bizonyára fontos tényező, hogy nem akartak egy olyan országban maradni, amelyben Slobodan Milošević a legbefolyásosabb politikus.

Azt hiszem, ma már bizonyosan tudhatja, aki netán nem tudta, mert egyre több igazolást nyer – ki a bűnös. Nem az egyetlen, de a főbűnös. A szecesszió fekete angyala. Egyre bizonyosabb, hogy ki mozgatta az ordító oroszánt, amely embereket ragadott a halálba, ki rendezte ütőképes csapattá a légiót (mindannyiunk gonoszságát), ki az, aki a hullákra hivatkozott (az ördög), ki az, aki úgy tüntette fel magát, mint az igazságot, fényt hordozót (Lucifer), és ki az, aki mindannyiunknak ellensége (Sátán) volt.

Az ember a „hüvösön” van, mert . . .

8.

. . . végül egy napon minden diktatúra véget ér. Az egyik úgy, hogy meghal a diktátor, a másik úgy, hogy polgárháború tör ki. Az én – a mi – diktatúránk furcsán és hirtelen ért véget, majdnem az a jelző is ráillik, hogy bársonyos. Az bizonyos, minthogy a diktatúra életem egyik alapélménye, hogy a diktatúrának a végére mindig emlékezni fogok. Azon a délutánon épp a gyerekeimmel foglalatoskodtam, és nem hallgattam híreket. Az az igazság, hogy arra számítottam, hogy este fog valami történni. Az utcán sétálva talákoztam a mosógépszerező mesterrel, s pár szót váltottam vele. Elmondta, hogy Kikindán járt, mire megkérdeztem, nincs-e útblokád. Nincs, mondta, de Belgrádban már ég a szövetségi parlament. Több se kellett nekem, rohantam haza a tévéhez, de semmit nem közvetített. A Kossuth rendes műsorát adta. Elszaladtam a másik szomszédba, ahol azt mesélték valamelyik nap, hogy van egy jugoszláv adó, a Radio Sombor, ahol mindent közvetítenek, megtudakoltam a rádió frekvenciáját, és igyekeztem megtalálni az adást, még mielőtt elvették volna az áramot.

Aztán a sötétben újra meg újra elmondták a híreket. Sokszor mondták ugyanazt, de ezúttal nem zavart a dolog. Az éjszaka folyamán kételyeim voltak: nincs-e a diktatornak egy bevezethető serege. Nem volt. És hajnalban sem tett semmit. Mégsem tudtam elhinni, hogy a nagy taktikus taktikája, a kivárás, annyira jól sikerült, hogy azt is sikerült kívánnia, hogy elvessen a hatalma. Még két napig voltak kétségeim, de közben egyre erősödött bennem a „leomlott, leomlott” érzése . . .

Volt a kamrában két palack bor, amelyeket valamikor a 90-es évek közepén kaptam (azaz hogy az első gyerekem születésekor). Mostari Žilavka bor volt az egyik, a másikban pedig Crna Gora-i Krstač a podgoricai borászatból. Amikor elolvastam az ismertetőt és láttam, hogy a mostari bort 1989-ben készítették, tudtam, hogy arra az esetre teszem félre, ha megbukik a diktátor. Ha már ez így alakult, akkor a másik palack is valamilyen kedvező fordulat esetére került letétbe. Elismerem, méltatlan dolog a bort olyan esetre félretenni, ha valaki elbukik, de majd az egész tudatos életemet diktatúrában éltem le, és ahogy nőttem, egyre fokozódott a diktatúra, hogy a legnagyobb akkor legyen, amikor azt bőfőgték, hogy demokrácia van.

Hálaadó vacsorát is rendeztünk az ünnepélyes borbontás tiszteletére. A feleségem a „nagycsütörtök” utáni hétfő estére tyúkhúslevest főzött, és kirántott csirkemellet sütött, sok sült krumplival. A bort még a terítés előtt felbontottam, hogy „lélegezzen”, ahogy a borhoz értők mondják, a hőmérséklete pont ideális volt. Azt hiszem, hogy a fehérbor illik a csirkéhez. Ebéd előtt egy spéci hálaadó asztali áldást mondtam. Aztán elfogyott a húseves, és jöhetett a csirkemell és a bor. Miközben kortyoltam, és ahogy a kortyok gurultak le a torkomon, a diktatúra érzete gurult egyre messzebb. A diktatúra, Milošević – aki viselkedésével esélyt sem adott arra, hogy méltányosan oldódjon meg a helyzet, egyeseknek még arra sem hagyott módot, hogy békésen oldódjon meg a konfliktus (vajon mit érdemelne ezért?!) – az én szkeptikus tudatomban is lassan a múltba gurult. Azon gyenge pillanataim egyike volt ez, amikor a jövő világosnak, egyszerűnek, szépnek tűnik. Az ilyen illuzorikus pillanatok szükségesek ahhoz, hogy az élet élhető legyen, holott a valóság reménytelenül száraz és fantáziátlan.

A diktatúra nem múlhat el nyomtalanul. Aki átélte, magában hordozza. A diktatúra előtt a csillagokat bogarásztam a sötétben egy csillagtérkép és egy lámpa segítségével, jobbra könyveket olvastam, olyan klasszikusokat, mint a Nikkomakhoszi etika, a Memnón, a Phaidrosz, az idősebb meg a fiatalabb Hippiász dialógusa, vagy a bor filozófiája, Druont meg Camus-t. Ma inkább írok, és a bennem gerjesztett feszültséget levezetendő megérteni, szeretni és gyűlölni próbálok. Igen, gyűlölni is, mert nem lehet úgy szeretni az igazságot, hogy közben ne gyűlöljük a hamisságot, és nem lehet úgy szeretni a jóságot, hogy ne gyűlöljük a gonoszságot – nem emberek gyűlöletéről van tehát szó. Szóval szeretni és gyűlölni próbálok – Ady után szabadon – „magam megmutatván”. A diktatúra előtt egyháztörténelemmel és az eretnkségekkel akartam foglalkozni, az is érdekelt, hogyan hatottak a társadalomra a gondolkodók elképzelései. Ma már ezek a kérdések másodlagosoknak tűnnek, ahhoz képest, hogy megértssem a gonoszság pszichológiáját, a diktátorok személyiségét, a társadalmi mérvű patológia kialakulásának módját és feltételeit.

Tudom, hogy a diktatúra lehetősége nem múlt el, hogy a kényszerek attól még nagyban léteznek, hogy egy okos és romlott fickót megdöntünk. Aminek szívből örülök, de ami felett és más felett sem lehet soha felhőtlen az örömöm.

9.

Még a diktatúrák és diktátorok elítélésének szükségességéről kell beszélnem. Véleményem szerint ez az egyik legfontosabb dolog, mert elmélázhatunk és értetlenkedhetünk, de átélhetünk is. És csak az utóbbinak van értelme. Az

olyan bábokat is el kell ítélni, mint amilyen Borisav Jović volt, hiszen mivel indokolhatja azt, hogy aláírta a Szlovénia megtámadását jóváhagyó döntést. Az, hogy Milošević mozgatta, csak annyit módosít a helyzeten, hogy őt mint felbújtót kell elítélni ebben az ügyben. Kényelmes megoldás azt állítani, hogy majd a történelem mond ítéletet. De a történetírás nem alkalmas fórum erre. Az ítéletet bíróság kell hogy kimondja, mégpedig minél hamarabb az elítélendő cselekmények után. A történelem azért sem ítélezhet, mert minél távolabbra kerülünk az adott időponttól, annál kevesebbet érdekel, és annál nehezebb kideríteni, hogy miről is van szó. Mi volt Nagy Sándor? Tömeggyilkos, háborús bűnös vagy hős? Mi volt Napóleon? Tömeggyilkos vagy a szabadság eszméinek terjesztője? Nem igazán tudni. De nem is igazán érdekes. Erről csak vélekedhetünk. A kétszáz vagy 2300 évnyi távolság nem teszi lehetővé, hogy releváns ítéletet hozzunk, ítéletünk inkább minket minősít, mint azokat, akikről ítélnék. Ellenben a diktatúrák és diktátorok bukásakor nem szabad másra bízni a gonosztettek ítéletét, mint a bíróságra.

Az igazságszolgáltatás elsődleges feladata az, hogy helyre tegye a dolgokat. Igazságot szolgáltat az áldozat számára, igazságot szolgáltat a bűnös számára, igazságot szolgáltat a közömböseknél is – megmutatja, mi az igazság. Kideríti, kimondja a tényeket, és kijelenti azt, hogy melyek azok a tények, amelyeket nem lehet már kideríteni. Egyszersmind magáról a törvényről is szó van. Nemcsak a sértettől meg a bűnösről van csak szó egy bírósági eljárásban.

Hadd mondjam még egyszer: az igazságszolgáltatás feladata igazságot szolgáltatni. Bizonyos szempontból – noha ez túlzás – helyreállítja a megbomlott valóságot, sőt – ez még nagyobb túlzás – a kozmikus rendet. E mögött a bűnös számára szolgáltatott igazság – a bűnhődés – és az áldozatnak szolgáltatott igazság bizonyos szempontból másodlagos. Az igazságszolgáltatás az igazság hangos kimondása és helyreállítása. És ha ezt nem teszi meg egy kor, mulasztást követ el, utódai kútját mérgezi. Ez a mulasztás a jövővel szembeni mulasztás. Az ilyen mulasztás elvételi azt, hogy helyre tegye a dolgokat, hogy rendet teremtsen a társadalom káoszában. Ez a mulasztás a jövőbeni káosz lehetőségének elősegítése. A társadalom tudati állapota, a pillanatnyi politikai helyzet és mindaz, ami mentségül szolgálhat, méltányolható, de nem változtat azon a tényen ezer mentség sem, hogy az igazság helyreállításának elmulasztása következményekkel jár, amely nincs tekintettel a mentségekre, mert nem függ tőlük. A mentségek nem érintik a mulasztás lényegét, így annak következménye egészen más, mint amikor igazságot szolgáltatnak. Valójában a – tegyük fel, hogy van ilyen, és miért tennék fel mást, ha erre nincs okunk – korrekt igazságszolgáltatásnak csak egy hibája lenne, az, hogy az igazságtalanságot nem teheti meg nem történtté . . .

10.

Milošević elestére félre volt téve az a másik palack bor is. Arra az esetre, ha meghalna, vagy ha kivégeznék, vagy ha börtönbe csuknák. A börtönbe csukás már 2001. április elsején megtörtént – és nem tréfadolog volt –, de az esemény jelentőségének csökkenését mutatja számunkra, hogy az erre az esetre félretett palack bor felnyitását húsvétra halasztottuk, majd mivel nem sikerült dugóhúzókat találni, és mert még nem ítélték el – és amíg nem ítélnék el valakit, nem tekinthető bűnösnek – tovább halasztottuk a palack kinyitását . . .

1997–2002 szeptembere